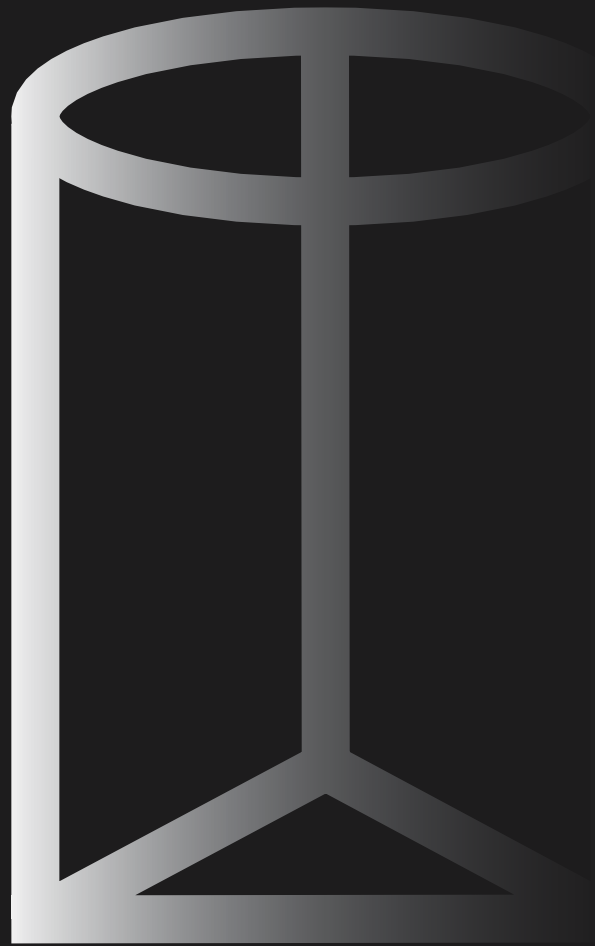

AUDENS

N°3

Revista estudiantil d'anàlisi interdisciplinària

COVID-19

02 de novembre 2020

AUDENS

Revista estudiantil d'anàlisi interdisciplinària

Núm. 3

2020

Índex tercer número

MONOGRAFIA

Introducció a la monografia Núm. 3.....	1
Should health inequalities be addressed with healthy lifestyle promotion policies? An intersectional approach during and after crisis time	5
Universitat en temps de pandèmia: de l'emergència a l'oportunitat	12
Societat, política i COVID-19: les cultures (científiques) de l'epidemiologia	24
Política, democràcia i pandèmia. Una recepció crítica de <i>Sopa de Wuhan</i>	34
Entrevista a Joan Benach	47
Reseña de: García, F. y Soares, A. (2020). <i>El virus como filosofía. La filosofía como virus</i> . Barcelona: Edicions Bellaterra.....	63

MISCEL·LÀNIA

La sexualidad como significante flotante. Perspectivas de aproximación a la transexualidad.....	67
¿Es el lenguaje jurídico muy complicado? Una mirada a nuestro entorno: el Plain English Movement	95
«The emperor wears no clothes!»: a <i>laclaudian</i> perspective on EUropulism.....	103

Introducció a la monografia Núm. 3.

El present número d'*Audens* representa la continuació d'un projecte amb una trajectòria *in crescendo* i amb molts objectius encara per endavant. Aquest tercer número ha suposat un pas important en la forma de treballar del nostre Comitè Editorial i una nova crida als estudiants per participar-hi. Ha suposat, de fet, una sèrie de canvis organitzatius força rellevants de cara a la durabilitat de la revista i una sèrie de consolidacions de les dinàmiques que millor funcionaven.

El tema triat per aquesta monografia, la COVID-19, ha sigut poc sorprenent, en el sentit que en tots els mitjans se'n parla i ja s'han publicat nombrosos articles i llibres. No obstant, entenem que tant la recerca com les motivacions dels estudiants (i de la universitat en general) haurien d'estar arrelades a les problemàtiques del món actual, sent un mer academicisme la discussió de qüestions teòriques allunyades de la realitat. Per això, girar l'esquena al tema que ens ocupa implicava, al nostre parer, rebutjar el sentit *que hauria de tenir l'interès pel diàleg i el coneixement*. A més, en la mesura en què la crisi sanitària s'interrelaciona pràcticament amb totes les disciplines, vam trobar adequat i productiu dedicar la monografia, amb pretensions interdisciplinàries, al tema de la COVID-19 i les crisis associades.

L'article que enceta la monografia tracta les desigualtats en salut causades per factors socioeconòmics, analitzant les estratègies d'intervenció pública per reduir-les i prenent partit sobre l'enfocament adequat. El segon article, aporta una explicació íntegra de l'impacte de la crisi de la COVID-19 i del confinament en l'educació universitària, tot identificant riscos i oportunitats. El tercer article analitza, a partir de la crisi de la COVID-19 la ciència i el seu arrelament en pràctiques socials més àmplies, així com algunes de les perspectives

filosòfiques al respecte més polèmiques en els últims mesos. El quart article analitza els texts més rellevants que s'han publicat respecte la pandèmia en l'àmbit filosòfic, tot apuntant les seves mancances i pressupòsits amagats. Finalment, el llibre triat per la ressenya ha sigut *El virus como filosofía. La filosofía como virus*, de publicació molt recent i d'interès directe pel tema que ens pertoca.

Per altra banda, la persona triada per l'entrevista ha sigut en Joan Benach (a qui agraïm el seu temps i la seva gran disposició), director del Grup de Recerca en Desigualtats en Salut (GREDS-EMCONET, UPF), director del Johns Hopkins University i catedràtic del Departament de Ciències Polítiques i Socials de la Universitat Pompeu Fabra. Pels seus àmbits d'estudi i, tanmateix, per la seva formació en Salut Pública i Medicina, ens va resultar una persona completament idònia per tal d'enriquir les aportacions de la revista i per tal de poder divulgar la seva interessant perspectiva.

Com sempre, no podem concloure aquesta introducció, però, sense donar els nostres sincers agraïments a totes aquelles persones interessades en aquest projecte, especialment als lectors, que fan possible que aquesta revista no sigui merament un espai d'escriptura i no de lectura, com a vegades, malauradament, semblen apuntar certs espais acadèmics.

Atentament,

Comitè Editorial d'Audens

Should health inequalities be addressed with healthy lifestyle promotion policies? An intersectional approach during and after crisis time

Clàudia Pallisé Perelló¹

Abstract: Health inequalities caused by socioeconomic factors violate social justice principle. Therefore, policies in Public Health should try to eliminate them. Two main strategies aim to reduce health inequalities: the promotion of healthy lifestyles appealing to individuals (i) and the increasing of life standards for all the population (ii). Here I present why the former, broadly extended in West Europe under the lifestyle drift phenomenon, has severe limitations. In order to do so I will explore how socioeconomic determinants of health shape individual's ability to adhere to healthy behaviours specially in the specific context that we are currently living (COVID-19 crisis) taking as a reference the Great Recession crisis of 2008.

Keyword: Health Inequalities, Social Determinants of Health, Lifestyle Drift, Social Justice, COVID-19 Crisis

Resum: Les desigualtats en salut causades per factors socioeconòmics violen el principi de justícia social. Per aquest motiu, les polítiques de salut pública haurien de dissenyar-se amb l'objectiu d'eliminar-les. Les principals estratègies que intenten reduir-les son: la promoció d'estils de vida saludables a nivell individual (i) i l'augment del nivell de vida de tota la població (ii). En aquest article, exposo les limitacions de la

¹ claudia.pallise@gmail.com. University of Amsterdam.

primera estratègia àmpliament estesa als països occidentals europeus. Per fer-ho, analitzo com els determinants socioeconòmics de la salut determinen l'estat de salut de les persones així com la seva capacitat d'adherència a un estil de vida saludable en l'actual crisi sanitària tenint com a referència la recessió econòmica del 2008.

Paraules clau: Desigualtats en salut, determinants socials de la salut, el gir de l'estil de vida, justícia social, crisi de la COVID-19.

Health inequalities can be defined as differences in health status between different population groups caused by biological variations or social and environmental factors (World Health Organization [WHO], 2020). This last kind of health inequalities are considered to go against the principles of social justice because they are determined by social and economic circumstances beyond individuals' choices and control (Public Health Scotland, 2020). In England, social injustice caused by health inequalities supposed the loss of 2.6 million years of life across all social groups in 2010, according to the English Marmot review (Popay, Whitehead & Hunter, 2010).

Since their existence is avoidable, Public Health policies and interventions are designed aiming their elimination or, at least, their reduction. In order to do that, many strategies and approaches have been proposed and adopted by different governments and countries as well as a considerable effort and resources that have gone into research in these areas. Nevertheless, inequalities in health have not disappeared at all and, in some cases as in England, they have even widened (Popay, Whitehead & Hunter, 2010).

It is necessary, therefore, (i) to define those policies and understand their limitations, (ii) to analyse in depth the real causes of health inequalities locally and (iii) to try to eliminate them through redesigned policies and actions that address the real causes of health inequalities.

One of the latest and well extended strategies in West Europe to reduce health inequalities has been the promotion of a healthy lifestyle. This Public Health tendency, named in the literature as lifestyle drift (Marmot & Allen, 2014), focuses on individual behaviours such as diet, alcohol and other drugs, diet and sedentarism – which are well-known causes of health inequalities –, but ignores the origin and the drivers of these risky behaviours (the causes of the causes) (Marmot & Allen, 2014; Williams & Fullagar,

2018). Healthy behaviours have come to the core of Public Health policies during the last decades in the Western countries and, even though this approach is necessary, it tends to undermine the importance of structural factors, social conditions and local settings that determine people's health and also their capacity to accept and perform these healthy lifestyles (Williams & Fullagar, 2018).

This paper addresses the political debate between the two main strategies of Public Health interventions that aim to reduce health inequalities: the promotion of healthy lifestyles and individual behaviour change (downstream approaches) and the one that tries to increase standards of living for all the population through economic, social and politic interventions (upstream approaches). In order to do that, I will analyse the lifestyle drift limitations by exploring how social determinants of health shape individual's health status and their ability to adhere to healthy behaviours in the specific context that we are currently living (COVID-19 crisis and its consequences) taking as a reference the Great Recession crisis of 2008.

SOCIAL DETERMINANTS OF HEALTH AND HEALTH INEQUALITIES: A GENDER-BASED EXAMPLE

Social determinants of health are the economic, material, social, political and cultural factors and circumstances that shape the conditions in which people live, grow, work, age and, therefore, behave (Marmot & Allen, 2014; Islam, 2019). Some of the most well-studied social determinants of health are: income and its distribution in society, social exclusion, social support, stress, work and unemployment, addiction, food and diet, transport and early life conditions (Islam, 2019; Wilkinson & Marmot, 2003). Many other determinants of health have been added in recent research; these new social determinants of health include gender, sexual orientation, race, colonialism, religion and even time (Islam, 2019). Due to the big number of social determinants of health not all of them will be addressed and analysed in this paper – I will focus on income distribution in society, work and unemployment and gender. The link between social determinants and health is big enough to understand health inequalities as an indicator of how social and economic inequalities impact on people's lives (Marmot & Allen, 2014) and, thus, to reduce health inequalities requires action and policies to reduce socioeconomic and other inequalities such as gender inequalities.

Examples of how this link exists and may be addressed by applying policies that aim to reduce socioeconomic and gender inequalities can be found in previous studies. Regarding health inequalities between genders, it has been found that, despite having a longer life expectancy, women are expected to live fewer years in good health (Palència et al., 2016). While men shorter lives result from both biological and gendered patterns of health-related behaviours and risk taking, women have higher prevalence of a large amount of non-fatal, disabling physical and mental illnesses (Palència et al., 2016). Furthermore, it has been proved that women with a higher burden of household unpaid work have worse health outcomes than men, who have more time than women, since they bear with less (or any) burden of unpaid work (Borrell et al., 2013).

This exemplifies how socioeconomic inequalities and different distribution of wealth between men and women (since women have, in general, less access to paid work and, even when they have access to it, they usually have lower salaries than men for the same job) lead to inequalities in health outcomes, self-perceived health and life quality. The poorer health status of women has been interpreted as a consequence of the systematic domination of women by men which limits women's access to paid work and economic resources and the allocation of those lower economic resources to domestic and family responsibilities (Malmusi et al., 2012), which leads to a higher prevalence of chronic and mental conditions.

After analysing different policies intended to explicitly support women and families and, thus, to reduce the socioeconomic differences and inequality between men and women, the study performed by Borrell et al concluded that an improvement on health outcomes for women and a decrease on health inequalities can be achieved (Borrell et al., 2013). This shows that claiming individual responsibility for one's own health and, therefore, addressing health inequalities only with a change on one's lifestyle may not always be viable and arises many ethical concerns that should be considered. One of them is social justice: the lifestyle drift approach may not only be useless to reduce health inequalities, but it may exacerbate them due to the fact that not everyone in a population has the same opportunities and possibilities to change their lifestyle. In fact, the distribution of healthy behaviour in a society follows the same gradient as wealth distribution does (Williams & Fullagar, 2018) . This makes easy to predict that the gap between the most vulnerable subpopulations and the most privileged ones won't diminish by promoting Public Health policies and discourses of individual empowerment and

personal health responsibility. However, collective action and structural reforms, might be a more viable alternative.

ECONOMIC CRISIS: AN ANALYSIS OF HEALTH INEQUALITIES DURING NEOLIBERAL PERIOD

Socioeconomic inequalities and, therefore, inequalities in health tend to increase even more during economic and financial crisis periods. The Great Recession of 2008 coincided with the rage of neoliberalism ideology, characterised by the deregulation of the market which resulted on the circumstances that preceded the 2008 global financial crisis (De Vogli, 2014). Austerity policies were implemented in several countries, which not only exacerbated the financial debt crisis and the wealth gap between social groups, but also introduced neoliberalism as the solution in the design of Public Health policies (De Vogli, 2014). Lifestyle drift approach emerged at the same time in which neoliberal ideology was ascending and becoming the dominant political and economic influence in Western countries. With this new political context based on market-oriented logics and individual responsibility, Public Health has also been entangled in processes of marketisation (Williams & Fullagar, 2018) and it has been hard to ensure socially-oriented policies that have significant influence to change social distribution of health and, therefore, to reduce inequalities.

In the specific context after a crisis, such as the Great Recession, the lifestyle draft made even harder to address socioeconomic inequalities and their resulting health inequalities because they are not seen as a social problem but as an individual one, which leads to the victim-blaming problem (De Vogli, 2014).

The effects of the crisis were mostly felt by low-income workers, small employers and the poorest subgroups of the entire population whose health outcomes were significantly worrying. During the first years of the crisis (2008 - 2010) there were 290 suicides attributable to the financial crisis consequences (such as unemployment) in Italy. Meanwhile, in Spain there was a positive correlation between unemployment and suicide rates (De Vogli, 2014). Socioeconomic inequalities widened between extreme groups of population which lead to differential health effects in different socioeconomic groups: the 2008 crisis in Spain increased inequalities regarding mental health, infectious diseases such as HIV and AIDS and healthy lifestyle such as diet and sedentarism in adults over

50. In addition, there is also evidence on how these health inequalities are gender biased: women over 50 were the most affected group in the Catalan population after the Great Recession. A possible explanation to this might be the relation between their economic resources and own health with their home living conditions (presence of gender violence) and their job access (or lack thereof) (Spijker & Zueras, 2018).

Despite those years after the beginning of the 2008 crisis both socioeconomic and health inequalities decreased. However, the highest and wealthiest subgroups of society are still much better informed about the importance of healthy lifestyle than the lowest and less privileged ones (Spijker & Zueras, 2018) which makes evident the inefficiency that the lifestyle drift will suppose in a post-crisis scenario. When policies are already being focused on population lifestyle, neoliberal governance is able to shift responsibility to individual citizens, making them guilty not only of their risky and non-healthy behaviour but also of the difficulties they find while trying to adopt healthy lifestyles (Williams & Fullagar, 2018). After all, it would seem rational to think that governments in Europe made efforts to design redistributive policies, invested in social protection and, after that, promoted sustainable health in order to prevent future financial and economic crisis and safeguard Public Health. This was not the case and, in fact, policies became even more neoliberal increasing marketisation and individualisation of health during last years (Williams & Fullagar, 2018; De Vogli, 2014).

Even though the causes of the current crisis that Western societies are living are very different from the Great Recession, it may lead to similar consequences regarding health inequalities. Many governments have claimed that COVID-19 virus makes no distinctions between social classes and that it affects equally to all the population. It might be biologically true but, even though it is too soon to observe the health outcomes distributions after COVID-19, it is already possible to observe how the potential exposure to the virus has a clear social gradient. In Barcelona, the geographic distribution of infected people reveals that those neighbourhoods with a highest number of infections are also the lowest income neighbourhoods (Roquetes with 0,53% of the population infected and Sant Andreu with 0,49% of the population infected), while the lowest number of infections are found in the wealthiest neighbourhoods (Sant Gervasi-Galbany with 0,07% of the population infected) (AQuAS, 2020) . This may be due to the fact that in Spain, where the lockdown measures are one of the strictest in Europe, manufacturing workers have been the only non-essential workers that have been obliged to go to work in order

to maintain their job. Manufacturing jobs are well-known to be the lowest income jobs in Spain, which means that the potential exposure to the virus is higher for lower income workers.

Furthermore, in Spain, 53,3% of the single-parent families are in high risk of entering the extreme poverty level and have no access to internet. Thus, children belonging to these families will have no option to finish the scholar course which means that the educational gap between subpopulation groups will be wider at the end of the year if no solution is given (Tena, 2020).

CONCLUSIONS

Although it is still too soon to know which will be the health outcomes of this current crisis and how it will affect health status of different subgroups of the population, it can already be observed that socioeconomic inequalities are shaping how COVID-19 is affecting people's health following a socioeconomic gradient. Taking as a reference the Great Recession crisis of 2008 (and being aware of the existing differences) it can be predicted that there will be a need for Public Health interventions. In order to reduce the widening of health inequalities it will be essential to understand social determinants of health as the underlying cause of health inequalities. If not, health inequalities will be addressed only with a lifestyle drift approach which may even increase inequalities on health.

Reducing health inequalities and improving health is a duty and should be considered a priority for any government which aims to promote and support social justice. If governments do believe in the principle of social justice it may be the moment to address not only health inequalities through healthy lifestyle promotion, but also to reduce socioeconomic inequalities through, for instance, wealth redistribution among population or by the establishment of clearer limits to the market's free regulation. Without a clear effort and commitment on these lines of action it will become almost impossible to achieve the transformation needed to eliminate health inequalities. Public Health policies and actions should address the social determinants of health to build bridges to a healthier life and stop promoting self-responsibility to learn how to swim to arrive at the other side of the river.

BIBLIOGRAPHY USED

- Agència de Qualitat i Avaluació Sanitàries de Catalunya (AQuAS). (2020). CORONAVIRUS SARS-CoV-2 regions a Barcelona [Internet]. Aquas.gencat.cat. Available from: http://aquas.gencat.cat/.content/IntegradorServeis/mapa_covid/atlas.html
- Borrell, C., Palencia, L., Muntaner, C., Urquia, M., Malmusi, D. & O'Campo, P. (2013). Influence of Macrosocial Policies on Women's Health and Gender Inequalities in Health. *Epidemiologic Reviews*, 36 (1): 31-48.
- De Vogli, R. (2014). The financial crisis, health and health inequities in Europe: the need for regulations, redistribution and social protection. *International Journal for Equity in Health*, 13 (1).
- Islam, M. (2019). Social Determinants of Health and Related Inequalities: Confusion and Implications. *Frontiers in Public Health*, 7.
- Malmusi, D., Artazcoz, L., Benach, J., & Borrell, C. (2012). Perception or real illness? How chronic conditions contribute to gender inequalities in self-rated health. *The European Journal of Public Health*, 22(6), 781-786.
- Marmot, M. & Allen, J. (2014). Social Determinants of Health Equity. *American Journal of Public Health*. 104 (S4): S517-S519.
- Popay, J., Whitehead, M. & Hunter, D. Injustice is killing people on a large scale - but what is to be done about it?. *Journal of Public Health*. 2010; 32 (2): 148-149.
- Scotland, N. (2020). What are health inequalities? [Internet]. Healthscotland.scot. Available from: <http://www.healthscotland.scot/health-inequalities/what-are-health-inequalities>
- Spijker, J., & Zueras, P. (2018). Desigualdades socioeconómicas en salud en la población catalana mayor de 50 años durante la última crisis económica. *Revista Española de Salud Pública*, 92.
- Tena, V. (2020). Covid-19: una qüestió de classe [Internet]. El Temps. Available from: <https://www.elperiodic.cat/article/9770/covid-19-una-questio-de-classe>
- Wilkinson, R. & Marmot, M. (2003). *Social Determinants of Health - The Solid Facts*. Geneva: World Health Organization. Palència, L., De Moortel, D., Artazcoz, L., Salvador-Piedrafita, M., Puig-Barrachina, V., Hagqvist, E. et al. (2016). Gender Policies and Gender Inequalities in Health in Europe. *International Journal of Health Services*, 47 (1): 61-82.

Should health inequalities be addressed with healthy lifestyle promotion policies?

- Williams, O. & Fullagar, S. (2018). Lifestyle drift and the phenomenon of ‘citizen shift’ in contemporary UK health policy. *Sociology of Health & Illness*. 41 (1): 20-35.
- World Health Organization. (2020). Glossary of terms used [Internet]. Who.int. Available from: <https://www.who.int/hia/about/glos/en/index1.html>

Universitat en temps de pandèmia: de l'emergència a l'oportunitat

Ares Cruz-Hernández¹ i Isaac Calduch²

Resum: En l'àmbit universitari, com en molts altres, la pandèmia de la COVID-19 ha fet encara més evidents les virtuts i carències del sistema. La realitat de la institució universitària confinada no és totalment nova, sinó que la universitat ja vivia en un estat de confinament sostingut. En aquest sentit, la resposta que ha donat el sistema universitari a la pandèmia, la docència en línia d'emergència, ha sigut improvisada, lenta i reproductiva. És important que la reconstrucció de la universitat no es basi a tornar a l'antiga normalitat, sinó que es converteixi en una oportunitat de transformar l'educació i aconseguir els propòsits originaris de la reforma universitària iniciada amb el procés de Bolonya i els objectius marcats en l'agenda 2030.

Paraules clau: pandèmia; educació superior; universitat; docència mixta.

Resumen: En el ámbito universitario, como en muchos otros, la pandemia de la COVID-19 ha hecho aún más evidentes las virtudes y carencias del sistema. La realidad de la institución universitaria confinada no es totalmente nueva, sino que la universidad ya vivía en un estado de confinamiento sostenido. En este sentido, la respuesta que ha dado el sistema universitario a la pandemia, la docencia en línea de emergencia, ha sido improvisada, lenta y reproductiva. Es importante que la reconstrucción de la Universidad no se base en volver a la antigua normalidad, sino que se convierta en una oportunidad de transformar la educación y conseguir los propósitos originarios de la reforma

¹ ares.cruz@ub.edu. Universitat de Barcelona.

² icalduch@ub.edu. Universitat de Barcelona.

universitaria iniciada con el proceso de Bolonia y los objetivos marcados en la agenda 2030.

Palabras clave: pandemia; educación superior; universidad; docencia mixta.

INTRODUCCIÓ

La situació global de pandèmia ha provocat un inèdit escenari social i educatiu, caracteritzat per un confinament que ha obligat a tancar les portes de les universitats. El paisatge de la universitat confinada es caracteritza per uns estudiants que aprenen reclosos entre quatre parets, un professorat que ensenya en solitari, unes relacions educatives marcades pel silenci i uns ferris mecanismes de control i acreditació de l'aprenentatge. Curiosament, els elements descrits no disten gaire de moltes situacions quotidianes que ja vivíem a la universitat. En aquest sentit, tot i que la pandèmia ha afegit nous elements en el tauler de joc, sobretot ha potenciat moltes de les inèrcies que ja regulaven la vida universitària contemporània.

Aquest al·legat inicial podria semblar simplement una declaració de culpabilitat a la institució universitària, similar a la que s'ha fet recurrentment a l'escola en els darrers mesos. Però, res més lluny de la realitat, aquest text pretén ser una defensa de la institució universitària, convidant al lector precisament a pensar en el sentit de la universitat i a repensar la pandèmia com una oportunitat per trencar la situació de confinament sostingut en el qual viu la universitat, adaptant-se així als nous temps i reptes de la societat contemporània.

En aquest sentit, l'article s'ocupa d'analitzar breument com ha sigut la resposta de la universitat a la situació global de pandèmia provocada pel virus SARS-CoV-2, argumentant que s'ha primat la reproducció de velles lògiques nocives de l'ensenyament universitari. El text que proposem és una reivindicació per a que, un cop passada l'emergència sanitària, les institucions no es plantegin una reconstrucció de la universitat basada a tornar a l'antiga normalitat, sinó que apostin per una reconstrucció orientada a transformar la universitat i aconseguir els propòsits originaris de la reforma universitària iniciada amb la creació de l'Espai Europeu d'Educació Superior i els objectius marcats en l'agenda 2030.

LA RESPOSTA DEL SISTEMA UNIVERSITARI DAVANT LA PANDÈMIA: LA DOCÈNCIA EN LÍNIA D'EMERGÈNCIA

Analitzar la resposta que el sistema universitari ha donat a la situació de crisi sanitària no és simple, ja que intervenen un ampli conjunt de dimensions interconnectades. A grans trets, aquesta resposta s'ha anomenat docència en línia d'emergència (Hodges et al., 2020; Pardo i Cobo, 2020; Trust i Whalen, 2020), a causa del format que el confinament ha obligat a adoptar de forma generalitzada i a l'excepcionalitat de les circumstàncies. A continuació, volem assenyalar alguns elements que considerem poden orientar la reflexió sobre el sentit de la universitat durant la pandèmia i en el futur. No es tracta de fer una anàlisi complet de la situació, sinó posar alguns elements a debat per planificar el pròxim curs acadèmic i el futur més immediat, un cop superat aquest primer període d'emergència.

L'afectació ha sigut generalitzada, però desigual

La pandèmia global ha afectat a tot el sistema universitari de forma generalitzada, igual que ha passat en la majoria de sectors, ja que s'ha hagut de fer front a una situació sense precedents, inesperada i per a la qual no estàvem preparats. No obstant això, aquesta afectació ha estat desigual a escala institucional. No tots partíem del mateix punt de partida. Hi ha dos principals factors que han condicionat aquestes diferències: el grau de presencialitat preexistent i la disponibilitat de recursos.

Una de les principals dificultats provocades pel confinament ha sigut la necessitat d'eliminar o reduir la docència presencial. No obstant, tot i que existeixen algunes institucions que ofereixen titulacions en línia o semipresencials, és difícil concebre un sistema universitari íntegrament digital (ni tampoc ho volem). La solució proposada ha sigut una docència en línia, o en remot. Tanmateix moltes són les veus que ja han advertit que l'activitat acadèmica que s'ha dut a terme no es pot considerar ensenyament i aprenentatge en línia, sinó una adaptació improvisada per a donar continuïtat al curs, ja que la docència en línia requereix una planificació i avaluació específicament dissenyades (García-Peñalvo, 2020; Pardo i Cobo, 2020). A més a més, un problema afegit són les dificultats de virtualitzar l'ensenyament de determinades disciplines, assignatures o experiències d'aprenentatge (per exemple, les pràctiques de laboratoris o les pràctiques externes).

El segon vector és la disponibilitat de recursos per part de les diferents institucions. Aquelles universitats amb majors recursos, i no ens referim només als tecnològics, han pogut oferir una resposta més adient, més ràpida i sense una elevada sobrecàrrega en el seu personal. La crisi que viu la universitat a causa de la pandèmia és una crisi anunciada des de fa temps, les retallades que ha experimentat la institució universitària al llarg dels darrers anys (Sacristán, 2017) dificulten les possibilitats d'oferir una resposta adient a les noves circumstàncies. L'adaptació a la docència en línia d'emergència ha estat limitada per la falta d'experiència, coneixements i recursos, i l'existència de resistències, rutines i inèrcies.

La resposta inicial de les institucions universitàries ha sigut improvisada, lenta i reproductiva

El confinament provocat per la pandèmia del virus SARS-CoV-2 va ser inesperat, ràpid i ple d'incertesa. Això va comportar un gran desconcert i preocupació en tota la comunitat universitària. Segurament per aquests motius, entre d'altres de caràcter estructural, van provocar que la resposta inicial de les institucions universitàries hagi estat improvisada i lenta. En un primer moment, s'esperava que fos una situació curta i transitòria, fins que es van adonar que la situació s'allargaria durant tot el curs acadèmic i més enllà d'aquest. En aquest sentit, la resposta inicial va ser més aviat una mesura de xoc per continuar oferint docència que una proposta basada en criteris pedagògics per a fer front a la situació. El professorat, situat fora de la seva zona de confort i envoltat de pors i incerteses, ha operat sota una racionalitat tècnica (Habermas, 1989; Imbernon, 2001), recuperant i reproduint formes tradicionals de docència basades en la transmissió del coneixement però dins un context digital (Maor i Curri, 2017).

La resposta no es pot reduir només a la dimensió tecnològica

Aquelles institucions amb un elevat grau d'adopció tecnològica prèvia a la pandèmia han pogut donar una resposta més àgil a la situació de confinament. No obstant això, les universitats a distància també han hagut de fer front a múltiples reptes. Això és degut, entre altres motius, perquè la pandèmia ha tingut una afectació en l'Educació Superior que va més enllà de l'adaptació tecnològica i didàctica (Lozano et al., 2020; UNESCO, 2020): la incertesa, les pors, les afectacions emocionals, el canvi d'hàbits i rutines, la complexa situació sanitària i social, l'aïllament o la falta de socialització, entre

d'altres. Donar resposta a aquestes dimensions que transcendeixen l'aparell tecnològic també és, en part, responsabilitat de les institucions universitàries.

L'estudiant ha mostrat resistències, però no ha sigut escoltat

Sembla que ens hem oblidat que aquest camí no l'estem fent en solitari, i que preguntar i conèixer l'opinió del nostre estudiantat ens pot ajudar a prendre decisions amb una mica més d'encert. Sabem que un aprenentatge centrat en l'estudiant no s'ha de traduir en la satisfacció de totes les seves demandes i voluntats, sinó en prendre les decisions més oportunes per facilitar el seu aprenentatge; però, tanmateix, conèixer les seves preocupacions és imprescindible. En aquest sentit, hem volgut sintetitzar algunes de les principals preocupacions d'estudiants que han viscut aquesta etapa, amb la voluntat d'obrir interrogants i provocar la reflexió.

La primera preocupació que assenyalen de forma recurrent està relacionada amb la dimensió relacional i afectiva. No ens sorprèn que l'estudiantat expliqui que un dels principals motius del seu descontentament ha estat la falta d'empatia i de comunicació que han viscut en molts moments amb els seus professors i professores. Molts estudiants afirmen que, durant tots els mesos que ha durat el confinament, el professorat no els va preguntar cap vegada com estaven o com se sentien, no es van preocupar per conèixer directament les seves situacions personals. Caldria preguntar-nos com podem donar una resposta adequada i adaptar la nostra docència si no coneixem les condicions de vida i d'estudi en què viuen els nostres propis estudiants, ni sabem com els ha afectat la pandèmia a nivell de salut, emocional, econòmic, laboral, familiar, etcètera. No és cap secret la importància que té la relació educativa que s'estableix entre el professorat i els seus estudiants (Ayala, 2018; Quilés, 2015; Touriñán, 2019; van Manen, 2004). Accions com preguntar i interessar-se genuïnament per la situació que estan vivint els nostres estudiants pot ser de gran ajuda per enfrontar el curs vinent de forma més humana. Segurament, caldrà també dur a terme accions més específiques que ens ajudin a conèixer les situacions personals de cada un dels nostres estudiants, tals com breus qüestionaris o sessions de tutoria individuals. Per altra banda, també seria bo explicar als nostres estudiants la nostra pròpia situació personal per tal de generar una situació d'empatia mútua.

Una segona preocupació o demanda recurrent durant aquests mesos té a veure amb la planificació. Dues de les paraules que els estudiants han fet servir més per descriure la

seva experiència durant aquest període de confinament ha sigut descontrol i improvisació. La incertesa i la necessitat de donar una resposta ràpida no van permetre fer una nova planificació i comunicar-la amb antelació a l'estudiantat. No obstant això, hi ha equips docents que han sabut gestionar-ho àgilment i dotar d'un cert grau de planificació a les seves assignatures, mentre que altres han estat improvisant al llarg de tot el semestre.

Alguns estudiants també han expressat la seva preocupació per la proposta metodològica que una part important del professorat ha utilitzat de forma generalitzada (Pérez et al., 2021): classes magistral mitjançant videoconferència i lectures (a vegades, amb una guia de lectura). Per altra banda, també han manifestat, amb especial preocupació, la manca de feedback i de procediments per dur a terme una avaluació continuada. Tot això ha provocat que l'estudiant hagi tingut un paper molt passiu en el seu procés d'aprenentatge, lo qual s'allunya del ideari pedagògic contemporani i dels principis de la reforma de Bolonya.

Ha provocat un augment de les desigualtats en l'estudiantat, especialment en la bretxa digital i en el seu aprenentatge

La pandèmia ha generat a tots els nivells un augment de les desigualtats socials i educatives ja existents prèviament. Entre d'altres, destaquen les desigualtats relacionades amb la bretxa digital dels estudiants i en l'aprenentatge.

Segons Fernández Enguita (2020), la bretxa digital es desplega en tres dimensions: la bretxa d'accés, la bretxa d'ús i la bretxa competencial. La bretxa d'accés consisteix en l'absència dels dispositius necessaris per accedir a internet. Aquesta és bastant poc freqüent entre els estudiants universitaris, però hi ha casos que cal considerar i donar suport des de les mateixes universitats. La bretxa d'ús apareix quan hi ha una elevada demanda dels dispositius per diferents membres de la família i l'absència dels dispositius necessaris dificulta la gestió del seu temps d'ús. La bretxa competencial, amb paraules de García-Peñalvo et al. (2020), té a veure “amb les competències digitals del professorat i de l'estudiantat per utilitzar adequadament les plataformes digitals amb fins educatius i la capacitat de crear o proveir continguts i activitats educatives a través d'aquestes” (p.2). És necessari que la institució prengui un rol actiu en la promoció i formació de les competències digitals dins els diferents àmbits de la Universitat.

Per altra banda, en relació amb l'aprenentatge, les diferències existents en els enfocaments d'aprenentatge de l'estudiantat (profund, superficial o estratègic) es poden veure accentuades per causa de la situació d'estrès emocional i per les exigències d'autoregulació de la docència en línia. Ara, més que mai, és imprescindible promoure les competències d'aprendre a aprendre, per potenciar l'autonomia de l'estudiant en relació a la gestió del seu propi procés d'aprenentatge (UNESCO, 2020), a la vegada que oferir espais institucionals d'acompanyament pedagògic i psicològic.

LA DOCÈNCIA MIXTA COM A PROPOSTA PER AL PRÒXIM CURS ACADÈMIC

Per a fer front al futur incert del pròxim curs acadèmic, la proposta que sembla cobrar més sentit pedagògic és la docència mixta (Pardo i Cobo, 2020), la qual combina la docència en línia i el mínim imprescindible de docència presencial, en la mesura de les possibilitats sanitàries del moment. Sens dubte, la docència semipresencial permet resoldre alguns inconvenients que ens trobem dins de la dualitat presencial-virtual (Simón et al., 2013), però comporta encara més dificultats metodològiques i organitzatives que la docència en línia d'emergència, i tant les institucions, com el professorat i l'estudiantat no estan preparats per aquesta proposta. Per a poder oferir una docència mixta òptima és necessari, com a mínim, considerar alguns elements claus.

El primer element és el caràcter planificat de la docència mixta (Wallace i Young, 2010). La docència mixta del pròxim curs acadèmic no es pot tornar a basar en la improvisació. El període de gràcia atorgat a la institució universitària s'ha esgotat i la falta de planificació serà inexcusable. Cal designar amb criteri quines situacions d'ensenyança-aprenentatge requereixen de forma imprescindible la presencialitat i quines es poden desenvolupar de forma virtual. De la mateixa manera, cal pensar i considerar els diferents escenaris que poden tenir lloc durant el proper curs acadèmic, ja que la situació sanitària serà volàtil i imprevisible (Mir, 2020). La planificació ha de tenir un caràcter reversible i mal·leable, de manera que la docència es pugui adaptar temporalment i amb certa facilitat a un format exclusivament en línia.

El segon element és la idiosincràsia metodològica de la docència mixta. La docència mixta no pot basar-se en la rèplica i reproducció de les formes metodològiques presencials, ni de les purament virtuals. És necessària l'existència de propostes didàctiques que hibridin les dues realitats, amb una seqüència didàctica sense solució de continuïtat. La docència mixta no és només una proposta de mínims per salvar la situació

actual, sinó que també ofereix certes possibilitats de personalització i flexibilització de l'aprenentatge.

El tercer element és la necessitat de recursos que comporta la docència mixta. Per a poder implementar una docència mixta són necessaris recursos materials, humans i funcionals. No és necessària només una nova infraestructura tecnològica, sinó que també és necessari un augment del nombre de professores i professors (especialment del professorat permanent) i la seva formació per a poder dissenyar, desenvolupar i avaluar dins d'aquest nou format de docència amb èxit. En aquest sentit, seria adient que la institució universitària oferís un suport continuat d'assessorament didàctic al professorat.

El quart element és el rol de l'estudiant en relació a la docència mixta. L'estudiant està acostumat a un format de docència concret (Gros, 2011), que a més a més havia escollit per voluntat pròpia, i cal donar-li les eines necessàries per tal que pugui adaptar-se a la nova realitat. En aquest sentit, s'hauran de destinar energies i recursos en els processos de comunicació, informació i formació dels estudiants per a la seva adaptació. Aconseguir que l'estudiant desenvolupi la seva autonomia i l'autogestió del seu procés d'ensenyament-aprenentatge serà fonamental, especialment en considerar la poca experiència que la major part de l'estudiantat té amb la formació en línia.

De l'escenari d'emergència a un escenari de noves oportunitats

L'expressió de "nova normalitat" pot arribar a comportar certs perills. Les decisions que s'han adoptat per a donar resposta a la situació d'emergència sanitària només haurien de tenir validesa, majoritàriament, durant aquest període. És perillós normalitzar determinades situacions, ja que es poden acabar institucionalitzant i perpetuant en el futur social i universitari. Per altra banda, volem apostar per aprofitar la situació causada per la pandèmia com a una oportunitat per a repensar i transformar la institució universitària.

En aquest sentit, volem convidar a tota la comunitat universitària a comprendre que no només tenim la responsabilitat de donar una resposta transitòria a la situació excepcional que estem experimentant, sinó que hem d'aprofitar el caos provocat per la pandèmia per trencar les inèrcies preestablertes i repensar l'educació superior des d'una nova òptica. Un cop superades les dificultats inicials, i recuperades certes energies del desgast experimentat per tota la comunitat educativa, pot ser un bon moment per tornar a pensar quin és el sentit de la universitat en el segle XXI. En aquest sentit, com ja hem dit

en la introducció, la situació actual de la universitat confinada no dista gaire de la situació de confinament sostingut que viu la universitat contemporània. Cal posar a debat algunes de les propostes de la reforma universitària promulgada pel procés de Bolonya i impulsar d'altres recollides en l'Agenda 2030. A tall d'exemple, i sense cap voluntat exhaustiva, volem posar l'accent en dos aspectes preocupants de la realitat universitària contemporània que la pandèmia encara ha fet més visibles.

Per una banda, la reforma impulsada pel procés de Bolonya (1999) propugnava la transició d'un model centrat en el docent i en el contingut a un model centrat en l'estudiant i en el seu aprenentatge. Tot i així, les actuals ràtios universitàries dificulten de forma generalitzada la seva consecució, ja que suposen una barrera a l'avaluació continuada, a les tutories personalitzades o l'ensenyament participatiu (Galán, 2011). La pandèmia ens ha fet veure la necessitat de reduir aquestes ràtios per a reduir la distància social, però a la vegada ens hauria de recordar el perill que suposa tenir unes ràtios molt elevades per a la consecució d'un model pedagògic centrat en l'estudiant. El model de docència mixta ens pot obrir noves oportunitats per a reinventar noves formes organitzatives i d'agrupament que permetin potenciar més aquesta docència universitària centrada en l'estudiant i el seu aprenentatge.

Per altra banda, l'*Agenda 2030 per al desenvolupament sostenible* proposa diversos objectius a assolir abans de l'any 2030 per a donar resposta als principals reptes globals de la societat actual. En l'àmbit de l'educació superior, un dels principals objectius a abordar és el reforç de la dimensió social de la universitat, promovent universitats més inclusives i una educació superior més equitativa que garanteixi oportunitats d'aprenentatge per a tothom. La pandèmia ens ha fet veure com les diferències socials travessen el sistema universitari i educatiu (Tarabini, 2020). Ara més que mai, és necessari abordar la dimensió social de la universitat, convertint-la en un dels eixos de la seva reconstrucció, per a no deixar enrere cap estudiant i per enfortir una societat que viu un moment molt delicat i complicat.

CONCLUSIONS

En l'àmbit universitari, com en molts altres, la pandèmia de la COVID-19 ha fet encara més evidents les virtuts i carències del sistema. La realitat de la institució universitària confinada no és totalment nova, sinó que la universitat ja vivia en un estat de confinament sostingut. En aquest sentit, la resposta que ha donat el sistema universitari

a la pandèmia, la docència en línia d'emergència, ha sigut improvisada, lenta i reproductiva. Tot i això, val a dir que la universitat no ho tenia fàcil, no només per la complexitat de la situació, sinó també per les condicions prèvies en què es trobava el sistema universitari. No obstant, creiem que és possible aprofitar la situació d'emergència actual com una oportunitat de reconstrucció de la Universitat, repensant el seu sentit i evitant un retorn a l'antiga normalitat universitària. En definitiva, aquesta situació ens pot ajudar a iniciar una transformació del sistema universitari per tal d'aconseguir els propòsits originaris de la reforma universitària iniciada amb la creació de l'Espai Europeu d'Educació Superior i els objectius marcats en l'agenda 2030.

BIBLIOGRAFIA

- Ayala, R. (2018). La relación pedagógica: en las fuentes de la experiencia educativa con van Manen. *Revista Complutense de Educación*, 29(1), 27-41.
- Fernández Enguita, M. (2020). *Una pandemia imprevisible ha traído la brecha previsible. Cuaderno de campo*. <https://bit.ly/31cEsXj>
- Galán, V. (2011). La adaptación de los métodos de enseñanza al plan Bolonia. *eXtoikos*, 4. <https://bit.ly/2IrH118>
- García-Peñalvo, F. J. (2020). *El sistema universitario ante la COVID-19: Corto, medio y largo plazo. Universidad. Una conversación pública sobre la universidad*. <https://bit.ly/2YPUeXU>.
- García-Peñalvo, F. J., Corell, A., Abella-García, V., & Grande, M. (2020). La evaluación online en la educación superior en tiempos de la COVID-19. *Education in the Knowledge Society*, 21(12), 1-26. <https://doi.org/10.14201/eks.23013>
- Gros, B. (Ed.) (2011). *Evolución y retos de la educación virtual. Construyendo el e-learning del siglo XXI*. Universitat Oberta de Catalunya. <https://bit.ly/3jvDH25>
- Habermas, J. (1989). *Teoría de la acción comunicativa. Complementos y estudios previos*. Cátedra.
- Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond, A. (2020). *The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning*. Educause Review. <https://bit.ly/31JQEyX>

- Imbernón, F. (2001). Claves para una nueva formación del profesora. *Investigación en la escuela*, 43, 57-66). <https://bit.ly/31QFGbg>
- Lozano, A., Fernández-Prados, J. S., Figueredo, V., & Martínez, A. M. (2020). Impactos del confinamiento por el COVID-19 entre universitarios: Satisfacción Vital, Resiliencia y Capital Social Online. *International Journal of Sociology of Education*, Special Issue: COVID-19 Crisis and Socioeducative Inequalities and Strategies to Overcome them, 79-104. <http://doi.org/10.17583/rise.2020.5925>
- Maor, D., & Currie, J. K. (2017). The use of technology in postgraduate supervision pedagogy in two Australian universities. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 14(1), 1-15. <https://doi.org/10.1186/s41239-017-0046-1>
- Mir, B. (2020). *Orientacions per a un escenari de possible confinaments recurrents a escoles i instituts. Document de treball*. Fundació Bofill. <https://bit.ly/37Q7eRJ>
- Pardo, H., & Cobo, C. (2020). *Expandir la universidad más allá de la enseñanza remota de emergencia Ideas hacia un modelo híbrido post-pandemia*. Outliers School. <https://bit.ly/37IWcxG>
- Pérez, E., Vázquez, A., & Cambero, S. (2021). Educación a distancia en tiempos de COVID-19: Análisis desde la perspectiva de los estudiantes universitarios. *Revista Iberoamericana de Educación a Distancia*, 24(1).
- Quilés, E. (2015). *Cuidar la relación: el sentido de la experiencia educativa. Una investigación narrativa* [Tesis doctoral]. Universidad de Barcelona. <https://bit.ly/2HGz0oE>
- Sacristán, V. (2017). ¿Quién financia la Universidad? Comparación entre comunidades autónomas en España, Europa y la OCDE, 2009-2015. Observatorio Sistema Universitario. <https://bit.ly/34xZWjD>
- Simon, J., Benedí, C., & Blanché, C. (2013). *La semipresencialidad como respuesta a los nuevos retos de la universidad. La visión de las universidades de la Xarxa Vives*. Octaedro.
- Tarabini, A. (2020). ¿Para qué sirve la escuela? Reflexiones sociológicas en tiempos de pandemia global. *Revista de Sociología de la Educación-RASE*, 13(2) Especial, COVID-19, 145-155. <https://doi.org/10.7203/RASE.13.2.17135>

- Trust, T., & Whalen, J. (2020). Should Teachers be Trained in Emergency Remote Teaching? Lessons Learned from the COVID-19 Pandemic. *Journal of Technology and Teacher Education*, 28(2), 189-199.
- UNESCO (2020). *COVID-19 y educación superior: De los efectos inmediatos al día después. Análisis de impactos, respuestas políticas y recomendaciones*. Instituto Internacional para la Educación Superior en América Latina y el Caribe. <https://bit.ly/31N1W5z>
- Van Manen, M. (2004). *El tono en la enseñanza*. Paidós.
- Wallace, L., & Young, J. (2010). Implementing Blended Learning: Policy Implications for Universities. *Online Journal of Distance Learning Administration*, 13(4). <https://bit.ly/379d8Nu>

Societat, política i COVID-19: les cultures (científiques) de l'epidemiologia ¹

Alger Sans Pinillos² i Jordi Vallverdú ³

Resum: En aquest escrit s'ofereix una anàlisi de la situació de pandèmia que estem vivint, aproximant-hi des de la filosofia de la ciència i l'epistemologia. La idea central rau en mostrar que l'epidemiologia, igual que la resta de pràctiques científiques, és una activitat humana i social. Per això, s'ha volgut presentar una dimensió més completa de la recerca. Ens referim a la que contempla al científic dins d'una societat, d'un llenguatge compartit, junt amb els seus prejudicis i creences. Des d'aquest punt de vista, es pot entendre a l'agent com algú que s'enfronta, a incerteses que intenta acomodar esdeveniments mutables a la seva arquitectònica epistèmica, la qual trontolla davant la novetat. Finalment, en tant que filòsofs, hem cregut pertinent oferir una crítica a certes reaccions per part de col·legues de professió, els qui, a causa d'una mirada vaga i senzilla de la ciència, moltes vegades provinent d'una concepció congelada de fa dos segles, han barrejat qüestions fonamentals per l'epidemiologia amb tot l'entrellat de retallades de llibertats que estem patint des d'abans de la pandèmia.

Paraules clau: epidemiologia; raonament abductiu; COVID-19; causalitat; mètode científic.

¹ Aquest article és una versió lleugerament revisada de l'article amb el mateix títol publicat al portal [pensem.cat](https://www.pensem.cat), i publicat a l'11 d'abril de 2020. Disponible online a:

<https://www.pensem.cat/noticia/99/societat/politica/covid-19/cultures/cientifiques/epidemiologia>

² alger.sanspinillos@unipv.it. Università degli Studi di Pavia.

³ jordi.vallverdu@uab.cat. ICREA Acadèmia, Unversitat Autònoma de Barcelona.

«[...] alquanti anni davanti nelle parti orientali incominciata, quelle d'inerabile quantità de' viventi avendo private, senza ristar d'un luogo in uno altro continuandosi, verso l'Occidente miserabilmente s'era ampliata» (Boccaccio, 2011: 10).

El virus SARS-CoV-2 i la malaltia associada, la COVID-19, estan fent estralls per tot el món. Danys que van més enllà de la quantificació de les persones infectades i totes les morts que hem viscut, afectant-nos a tots, com a membres d'una societat, global en alguns sentits i massa local en d'altres, des de la que estem constatant que no estàvem ni estem preparats. Davant l'escenari de polítics que es barallen, a la vegada que fan campanya electoral, mentre els experts discuteixen els modes de gestió, tot sembla estar en un estat de caos on és la inèrcia la que governa les nostres vides. Aquest és un article escrit a quatre mans, en confinament.

L'EPIDEMIOLOGIA I LA CAUSALITAT CIENTÍFICA

La vertadera història de la humanitat no ha estat regida pels llistats de regnats, batalles i imperis que ens expliquen a les escoles, sinó per una combinació d'elements biològics (mutacions, gèrmens, epidèmies...), culturals (invencions tècniques, sistemes organitzatius...), així com naturals (canvis climàtics, catàstrofes naturals...), com bé varen explicar Diamond & Ordunio (1999). D'entre els factors que han contribuït a modificar el transcurs de la història, les malalties que afecten a una gran part de la població, és a dir, les epidèmies, tenen un paper especial en la nostra anàlisi.

Com és sabut, la disciplina que estudia les epidèmies és l'epidemiologia, el naixement de la qual se situa a l'any 1845, quan John Snow descobrí el focus de l'epidèmia de còlera de Londres. Des dels seus inicis, l'epidemiologia va augmentar la capacitat d'establir relacions causals entre les malalties i els elements originadors de les mateixes. En alguns casos fou senzill, perquè un únic patogen implicava la malaltia, tot i que amb els anys les malalties més complexes, resultat d'anys de pràctiques i estils de vida o alimentació, varen demostrar ser un repte (Vallverdú, 2016). Bàsicament, els epidemiòlegs dels anys setanta del segle passat varen arribar a la conclusió que moltes malalties tenen un fonament i requereixen d'una resolució que és estrictament social: és a dir, que la salut és alhora política.

LES CULTURES DE LA CIÈNCIA I LA CIÈNCIA I LES CULTURES

La imatge de la ciència que socialment compartim és falsa. Encara perdura la idea que és un mètode privilegiat per conèixer les veritats del món, el qual pot ser implementat, en major o menor grau, a qualsevol altra àrea. La idea assumida és que els resultats científics es confirmen entre ells, creant una xarxa de coneixement veritable que conquereix la foscor de la ignorància, pas a pas. També està implícit que, amb una inversió suficient, és només una qüestió de temps que aquest propòsit es compleixi.

Així com la comunitat científica ha reconegut que aquesta imatge no s'escau amb la manera com es desenvolupa la pràctica científica, encara perdura la idea que, malgrat es pot equivocar, continua sent un mètode que no discrimina, que no entén de fronteres i que, en definitiva, és neutre. Aquest factor pesa més que els errors comesos, car aquests acabaran sent corregits i capturant la veritat. D'aquesta manera és com es justifica que els diferents països apostin per mesurar els possibles i impossibles a partir del criteri d'aquest mètode. Val a dir que tota aquesta concepció és hereva del model de les "ciències de la naturalesa", on s'assumeix un agent actiu, extern a l'objecte passiu que investiga. Ens referim a un projecte occidental de fa vora 400 anys, el qual va ser estès a mesura que es conquerien nacions i es donava -un sentit concret- al món. Aquesta perspectiva parteix de la relació entre acció i idea, això és, mètode i resultat, la qual definí el debat que va donar forma a la disciplina de la filosofia de la ciència (v. Lakatos i Musgrave, 1970). Fins i tot les idees contràries a la visió heretada de la ciència, ens referim a Hanson, Feyerabend, Kuhn, Lakatos, etc., partien del mateix paradigma, construint així la idea que la ciència és un projecte el qual, si es corregeix el mètode (acció), la idea estarà més afinada⁴.

No obstant això, ens trobem avui davant un mètode científic col·lapsat. No vol dir que no hagués passat mai, però ara és un fet mediatitzat, el qual també mostra que, malgrat es comparteixen dades i llenguatges científics, l'ús que se'n fa modifica els resultats obtinguts. També s'està veient com hi ha mesures que funcionen a mercè de la manera com és una societat, que les diferents formes de vida generen pràctiques científiques específiques, les quals no són tant fàcilment replicables en d'altres.

⁴ Per exemple, a *Against Method*, Feyerabend comença la seva introducció dient que el seu mètode, l'anarquisme epistemològic, és una medicina, tant per a l'epistemologia com per a la filosofia de la ciència ("The following essay is written in the conviction that anarchism, while perhaps not the most attractive political philosophy, is certainly excellent medicine for epistemology, and for the philosophy of science", Feyerabend, 1993: 9).

Per tot això, quan ara reclamem les causes de la malaltia o com s'ha de gestionar, hem de tenir la valentia de reconèixer quin és l'espectre de variables o factors que volem admetre en la discussió. D'igual manera que la salut, la malaltia rarament és el resultat d'un únic procés, sinó la suma al llarg del temps i l'espai d'una munió de variables que conflueixen per a ocasionar un esdeveniment final. Si no tenim la capacitat d'advertir les variables (culturals, econòmiques, psicològiques, socials, genètiques...) que formen realment part del procés que condueix a una pandèmia, no estarem entenent res.

Si els models causals que estudien les malalties han esdevingut cada cop més complexos, la consideració dels elements que permeten mantenir la salut o controlar la malaltia no ho ha estat menys. A més, hi ha el factor cultural i ideològic. Si des del 1954 tenim certes mèdiques irrefutables sobre els lligams directes entre el tabaquisme i diversos càncers, perquè encara és legal el seu consum? D'altra banda, si moltes malalties tenen origen en deficiències propiciades pel propi sistema (a través de l'educació, les polítiques sanitàries...), no serà l'Estat el responsable de moltes d'elles?

En qualsevol cas, aquestes contradiccions no amaguen un fet encara més confusiú: davant de la pandèmia del SARS-CoV-2 cada Estat decideix formes diferents d'afrontar el problema, fins i tot amb el consentiment dels epidemiòlegs oficials respectius. Implica això que estan tots equivocats, excepte un? Seria fàcil arribar a aquesta conclusió, però la veritat és que aquest procés de cultures divergents de ciència té també a veure amb un factor determinant: les cultures en les quals aquesta ciència s'implementa.

Dit en d'altres paraules: la ciència és un fet cultural i, com a tal, n'hi ha més d'una. Això és fa palès, sobretot en els casos que toquen amb la salut; concepte, aquest darrer, determinat per elements socials que disten d'estar totalment classificats en un coneixement sistemàtic. El control social, la distribució social de les cures, la responsabilitat en relació al grup o la col·lectivitat, les pràctiques higièniques sistemàtiques, les tradicions mèdiques, la identificació de la primordialitat entorn del conjunt i no pas de l'individu, poden ser elements divergents si analitzem països com Corea del Sud, Japó, Itàlia o França. Al mateix temps cal tenir en compte la capacitat en recursos de cada respectiu sistema sanitari. Quan es té en compte això és quan ens podem plantejar que, en el procés d'erradicar una epidèmia, poden convergir molts factors, els quals cal tenir en compte si volem ser eficients.

LA CIÈNCIA ÉS UNA PRÀCTICA INHERENT A L'ÉSSER HUMÀ

Tots aquests experts són persones, millor o pitjor ciutadanes, amb creences, odis, amors i follies, tots ells factors existencials, fenomenològicament inseparables en la formació del caràcter que, a la vegada, és part component de l'actitud amb la que es viuen els fets. Aquesta circumstància és crucial a l'hora d'investigar sobre la pràctica científica. A despit del que habitualment es diu, que això sigui així és desitjable. Mentre que la imatge de la ciència que s'ha presentat a l'apartat anterior s'ha configurat a través d'una història construïda sobre les preguntes que es fan els observadors (*observe questions*), el garbuix de sabers incomplets i conglomerats sota el nom de ciència avancen gràcies a les preguntes dels participants (*participant questions*) (per la diferenciació entre els dos tipus de preguntes, Feyerabend, 1978: 18), els qui, en definitiva, fan ciència.

Actualment, aquests participants s'agrupen en grups de treball, en els que desenvolupen alguna tasca concreta dins d'un projecte determinat, el qual procedeix a partir dels objectius declarats en el moment de demanar el finançament, junt amb els límits que aquest permet costejar. En aquest ambient, és important que cada membre estigui obert a un "intercanvi participatiu" (*partizipierenden Austausch*, cf. Feyerabend, 1981: 21), on es plantegin solucions alternatives, proposades a primera vista extravagants i a barrejar elements heurístics per, d'una banda, desenvolupar el projecte però, de l'altra, també per modificar-lo i adaptar-lo a les noves circumstàncies.

Des d'aquesta perspectiva, les teories científiques són emprades, rebregades, corregides i modificades a partir de múltiples factors que, adés són molt rellevants, adés passen a ser totalment marginals; fins que s'obté allò inicialment buscat o en allò en que s'ha convertit després d'anys d'investigació quan, per exemple, ha avançat tant en una línia, que ha tornat obsoleta la via d'acció inicialment proposada. S'ha d'entendre que, qui s'enfronta a un problema, ho fa sempre des d'un grau d'ignorància (Gabbay & Woods, 2005), situant primer el coneixement del que disposa, per tal de donar sentit a allò que desconeix i, a la vegada que sorgeixen pedaços d'incommensurabilitat, intentant capir això que s'escapa, emprant cada un dels elements que conforma la nostra vida interior. Ens referim a creences, cosmovisions, disputes interiors, expectatives, preocupacions familiars, etc., factors tots ells que tenen a veure directament amb la societat on s'està duent a terme la investigació i que, per tant, ofereixen el punt de vista cultural des d'on es treballa amb un coneixement considerat universal.

La gestió de la ignorància és més important que la del coneixement, car imposa a aquest segon la pressió d'improvisar i innovar constantment, en situacions que moltes vegades escapen als mètodes d'explicació clàssics que aquella àrea considera com a vàlids i que, per tant, es necessita donar compte d'allò ignot per virtut d'un valor epistèmic alternatiu (Magnani, 2017: 1). Això és, abduint una hipòtesis possible que, lluny de voler respondre al problema concret, té la funció de marcar una nova via d'acció, resoldre un puzzle (Aliseda, 2006), incomplet pels marges i en el que hi manquen peces, les quals emplenem a partir de les que ja han encaixat, recombinant-les, oferint així una sortida a l'atzucac al que s'havia arribat. Evidentment, no és el mateix generar aquesta peça que considerar-la com a viable. I en aquest procés hi intervenen infinitat de mecanismes cognitius, per tal de trobar l'encaix entre això generat i el coneixement ja adquirit.

Aquest és un procés dinàmic, en què hi ha un element que podem considerar com a creatiu (Sans, 2017), el qual queda obert, car la hipòtesi que serveix per adquirir un coneixement, a la vegada pot modificar el que s'investiga, creant una sinergia en que els éssers humans podem ser considerats generadors i consumidors de coneixement (Hintikka, 2007).

Aquest és un escenari totalment diferent a la caricatura que conservem en l'imaginari col·lectiu, el qual passa per alt els anys que fan falta per tirar endavant una investigació, els errors que es cometen i, fins i tot, el fet que s'investigui el mateix per múltiples vies, acumulant infinitat de fracassos, fins que s'arriba a alguna conclusió, la qual tornarà a estar en estat de contrastació; fins i tot mentre estigui sent utilitzada.

LA FILOSOFIA, OPORTUNISTA?

Una pregunta que ens hem de fer des de la Filosofia és si algunes de les reaccions que estem veient de companys de professió són símptoma d'una situació que els ha desbordat o si simplement constata alguns dels diagnòstics més durs sobre el paper d'aquesta branca d'estudi. D'alguna manera, sembla que hi ha certes persones que tenen carta blanca a dir qualsevulla cosa que pensin, amb la impunitat que sembla atorgar la toga del saber o el simple fet de ser llegit només pel club de fans de torn, el qual vol escoltar el refregir de sempre ("Say the line, Bart!").

Un exemple és el de Giorgio Agamben, qui, agafant i interpretant quatre dades, a finals de febrer va titllar d'innecessari el confinament, així com la imposició de l'estat d'excepció (Agamben, 2020); mesures que han estat peces clau per controlar una epidèmia que, estant per fi en la seva corba, encara incrementa el nombre de contagis (vora de les 150.000 persones a Espanya, gairebé un milió i mig arreu del món) i de morts (prop de les 15.000 persones a Espanya, 85.000 arreu del món)⁵. En la mateixa línia, Byung-Chul Han veu que el virus ha estat situat com el nou enemic del sistema capitalista i emprat com a ninot de palla per aplicar mesures que coarten les llibertats dels individus, però que són ineficaces per combatre la pandèmia. El seu posicionament és interessant, ja que, d'una banda fa una anàlisi suggerent de l'impacte que té el factor cultural de "vida privada" i "vida pública" en els països asiàtics com Corea del Sud o la Xina davant el control, l'acumulació i l'ús de les dades de cada individu per cercar possibles casos d'infecció. Però, a la vegada, no sembla saber com funciona aquesta tecnologia, més enllà de ser quelcom que s'usa en els mecanismes de poder (Han, 2020). És interessant, perquè no analitza què és un algoritme, com es genera ni molt menys quin tipus d'injustícies es poden generar quan es dissenya una programa (per entendre la complexitat de tot això, en relació a la COVID-19, cf. Guersenzvaig i Casacuberta, 2020).

Seguint la mateixa línia d'entendre el virus com un punt d'inflexió, tenim la visió més bucòlica de Jean-Luc Nancy, qui veu en el "comunovirus" (com l'anomena un amic seu) el moment òptim per apostar per noves maneres de vida, les quals ens facin millor persones i, així, esdevingui una millor societat (Nancy, 2020). Un dels fenòmens més explosius ha estat el de Slavoj Žižek, el famós anticapitalista, qui ha publicat "PANDEMIC! COVID-19 Shakes the World" [hom esperaria un assaig obert amb llicència Creative Commons, però la realitat és que només va ser gratuït en versió digital a les 100 primeres descàrregues]. En ell, només continua amb el mateix discurs de sempre, però ara és el virus el que ha donat el cop de gràcia al sistema capitalista i, per tant, d'aquí naixerà la revolució comunista que acabi amb la barbàrie en la que vivim. Totes aquestes figures mediàtiques ofereixen valoracions, sense entendre el que hem explicat més amunt, a saber, que les epidèmies contenen un fort element social i cultural, el qual no té perquè ser extrapolable a altres contextos. En el fons, com passa massa sovint en Filosofia, ofereixen una visió sociològica i antropològica massa simplificada.

⁵ Aquestes dades corresponen a finals de març i principis d'abril del 2020.

Deixant de banda si això són actes d'irresponsabilitat o mostres d'un ego enorme, el que a nosaltres ens sembla encara més sorprenent és que aquests escrits siguin publicats i publicitats, fins el punt de ser traduïts. Per molta raó que puguin tenir d'estar alerta i denunciar els abusos que sempre han comès, cometen i cometran els Estats, això no és excusa per refutar mesures que no entenen. El més segur és que, si ho fessin, aixequessin la cella quan els preguntessin pel que passarà després del virus.

Perquè el virus és només un dels problemes que tenim i, aquest, certament contribuirà en bona mesura a agreujar-ne alguns d'ells, però també hi haurà millores en altres sentits, tal i com mostren les lectures d'emissions de CO2 a les grans metròpolis. Podem veure com molts s'emplen la boca de prediccions escatològiques sobre un nou ordre, més global i just que el que tenim ara, quan encara no s'ha aconseguit que es respectin els drets humans declarats ja fa setanta dos anys, quan cada país se salta a la mínima que pot els Protocols de Kyoto i on l'ecologia és una arma institucional per fer sentir responsable al ciutadà comú, a la vegada que ells incompleixen els pactes i compromisos que assumeixen, sempre que poden. Així doncs, abans de parlar de lliçons transformadores de l'experiència viscuda, potser primer caldria mirar si se'n van extreure en els casos anteriors i, d'aquesta manera, reflexionar si estem davant un punt d'inflexió de canvi social o si, per contra, només estem davant d'una pandèmia.

Tot això, sense comptar que, malgrat estiguem vivint un moment excepcionalment dur, quan passi (i passarà), tot es reprendrà des del mateix punt on es va aturar. Ens referim a les estratègies emprades pels governants, per tal de mantenir-se en el poder. Si parem atenció a la nostra realitat (almenys, a la dels autors), aleshores podem concretar més i afegir les cortines de fum per encobrir les clavegueres de l'Estat, el Judici al procés independentista català o la corrupció d'una monarquia imposada per un dictador, entre altres; tots tres, problemes heretats d'una mala transició cap a una versió *prêt-à-porter* de democràcia. En definitiva, assenyalem les estratègies polítiques destinades només a mantenir el poder controlat i dirigit a convertir en privilegiats a quatre gats mal comptats. Evidentment, deixem les prediccions als oracles, que de ben segur ja deuen contemplar la bufetada de problemes socials que vindran, quan la normalitat només hagi tornat per a aquells que seguiran amb les butxaques plenes i els problemes de la resta siguin "solucionats" des de la mateixa mentalitat retrògrada que perdura des de fa dos segles.

La Filosofia té molt a dir, però si ho fem bé i donem veu als diversos pensaments del món. Per ara només hem vist estrelles mediàtiques, quasi totes elles homes occidentals. Potser el primer que hem de globalitzar és el propi pensament.

BIBLIOGRAFIA:

- Agamben, G. (25 de febrer de 2020). Lo stato d'eccezione provocato da un'emergenza immotivata. *Il Manifesto*. Recuperat de: <https://ilmanifesto.it/lo-stato-deccezione-provocato-da-un'emergenza-immotivata/>
- Aliseda, A. (2006). *Abductive Reasoning: Logical Investigations into Discovery and Explanation*. Netherlands: Springer.
- Bocaccio, G. (2011). *Decameron* (Kindle Edition). Milano: Simplicissimus Book Farm Srl.
- Diamond, J. M., & Ordunio, D. (1999). *Guns, germs, and steel*. Books on Tap.
- Feyerabend, P. (1993). *Against Method*. London: Verso.
- Feyerabend, P. (1981). *Unterwegs zu einer dadaistischen Erkenntnistheorie. Unter dem Pflaster liegt der Strand*, vol. 4. Berlin: Karin Kramer Verlag Berlin, 9-90.
- Feyerabend, P. (1978). *Science in a Free Society*. Thetford: Lowe & Brydone Ltd.
- Gabbay, M i Wood, J. (2005). *A practical Logic of Cognitive Systems. The Reach of Abduction. Insight and Trial* (volume 2). Amsterdam: Elsevier.
- Guersenzvaig i Casacuberta, 30 de març de 2020). *El País*. Recuperat de: <https://elpais.com/tecnologia/2020-03-30/los-peligros-del-algoritmo-en-tiempos-del-coronavirus.html>
- Han, B-C. (22 de març de 2020). La emergencia viral y el mundo de mañana (trad. Alberto Ciria). *El País*. Recuperat de: https://elpais.com/ideas/2020-03-21/la-emergencia-viral-y-el-mundo-de-manana-byung-chul-han-el-filosofo-surcoreano-que-piensa-desde-berlin.html?prm=enviar_email
- Hintikka, J. (2007). *Socratic Epistemology. Explorations of Knowledge-Seeking by Questioning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakatos, I. i Musgrave, A. (Eds.). (1972). *Criticism and the Growth of Knowledge* (2a ed.). London: Cambridge University Press.
- Magnani, L. (2017). *The Abductive Structure of Scientific Creativity. An Essay on the Ecology of Cognition*. Switzerland: Springer.

- Nancy, J-L. (30 de març de 2020). Comunovirus (trad. Gerard Moreno Ferrer). *Ara.cat*. Recuperat de: https://www.ara.cat/opinio/Comunovirus-coronavirus-covid-19-Jean-Luc-Nancy_0_2426157484.html
- Sans, A. (2019). Rigor Mortis: Què passa quan una teoria nega allò que no li pertany o què passa quan un coneixement es veu obligat a adaptar-se al que no pot. Comentari crític de «Construir en la foscor. Teoria i observació en ciència i en psicoanàlisi», de R. Caper. *Revista Catalana de Psicoanàlisi*, Vol. XXXV/2, 141-151.
- Sans, A. (2017). El lado epistemológico de las abducciones: La creatividad en las verdades-proyectadas. *Revista iberoamericana de argumentación*, 15, 77-91. Doi: 10.15366/ria
- Vallverdú, Jordi (2016). Causalidad y epidemiología. Estany A, Puyol A. *Filosofía de la epidemiología social*. Madrid: CSIC.
- Žižek, S. (2020). *PANDEMIC! COVID-19 Shakes the World*. OR Books.

Política, democràcia i pandèmia. Una recepció crítica de *Sopa de Wuhan*

Gabriel Andrés¹, Ferran G. Vela² i Max Mazoteras³

Resum. El present article té per objecte dur a terme una recepció crítica dels textos recollits a l'edició de *Sopa de Wuhan*. Aquesta lectura es basa en la següent observació: els autors, en tant que es pregunten per l'estatus de la política a propòsit de la pandèmia ocasionada per la COVID-19, confonen política amb democràcia, i aquest equívoc travessa el debat del qual aquests autors en són partícips.

Paraules clau: COVID-19, democràcia, Sopa de Wuhan, política.

INTRODUCCIÓ

Arran de la pandèmia provocada per la covid-19, són molts els que s'han precipitat a publicar una abundant quantitat d'articles i llibres, l'espectre dels quals va des de treballs de tipus més periodístic fins elucubracions més teòriques, passant per treballs econòmics, sobre biologia, etcètera. És sobre aquests escrits de caràcter més teòric sobre els que pararem la nostra atenció, ja que són aquests els que han acabat per configurar el debat de què molts autors avui consagrats han estat partícips. D'aquesta manera, l'objecte del present article és el de dur a terme una recepció crítica sobre un conjunt de textos particularment significatiu a l'hora d'entendre aquest intercanvi d'escrits: ens referim a

¹ gabriel.andres.molero@protonmail.com. Universitat de Barcelona.

² ferranglez@gmail.com. Universitat de Barcelona.

³ mazoterasmax@gmail.com. Universitat de Barcelona.

la compilació *Sopa de Wuhan*, publicació en la qual ens hem centrat per ser aquesta la més difosa dins l'àmbit de la llengua hispana.⁴

S'ha discutit molt en les pàgines d'aquesta, de si la revolució ara és o no més possible que mai, si s'han posat al descobert les debilitats d'un sistema en crisi o si, contràriament, aquest s'ha enfortit; de si, en suma, el virus és o no una ocasió per pensar realment d'una altra manera. Així, tots aquests escrits, sota formes i punts de partida molt distints, s'interroguen per l'estatus de la política en relació amb la pandèmia –una qüestió, sens dubte, rellevant pel lector contemporani–. I aquesta pregunta, que és més o menys explícita en funció del text en què ens fixem, la trobem sempre articulada sobre dos pols: o bé la política ha estat suprimida durant la pandèmia, o bé la política té després de la pandèmia una oportunitat de florir de nou. Sigui, en el primer cas, perquè la retòrica d'una necessitat tècnica s'ha imposat sobre qualsevol perspectiva política,⁵ sigui, en el segon, perquè la situació de vulnerabilitat davant de la qual ens ha situat el virus hadespertat en nosaltres els sentiments d'igualtat i solidaritat, així com un renovat interès pels mecanismes de participació ciutadana dins l'esfera política.

De manera més o menys insospitada, la lectura d'aquests textos ens ha fet identificar un pressupòsit que es troba operatiu en pràcticament tots ells, a saber, l'equiparació de política i democràcia. Això és així donat que la tecnocràcia, en el primer cas al qual hem al·ludit –el de la supressió de la política–, i per posar un exemple, segueix sent una forma política entre d'altres. En el cas del segon, ho veiem encara més clar quan adduïm a un recuperació de nocions bàsiques que pertanyen a la definició ostensiva de democràcia liberal com un auge de la política en general. L'esmentat pressupòsit és problemàtic, i en la mesura en què travessa amb la seva equivocitat als textos aquí

⁴ Bona part d'aquesta difusió es deu a l'aldarull que causà el títol de la compilació, de què diversos col·lectius i personalitats n'assenyalaren el desencert (Soto Van der Plas, 2020). Resulta pertinent assenyalar com la majoria d'aquests autors formen part d'aquesta compilació han mostrat la seva disconformitat amb la mateixa.

⁵ Naturalment, aquesta oposició entre política i tècnica és problemàtica. Tot i així, l'opinió pública és capaç de separar de forma intuïtiva, per exemple, democràcia i tecnocràcia. Sense afirmar la necessitat d'aquesta oposició entre tècnica i política –ni d'aquesta noció de política–, és cert que l'àmbit científicotècnic sol entendre's com a aquell en què no hi cap discussió. És en aquest sentit intuïtiu, doncs, en què nosaltres operem amb aquesta separació, en la mesura en què aquesta oposició sol ser la imperant en el gruix de l'opinió pública (que és l'espai en què es mouen els textos que estudiarem); és per aquest motiu pel qual mantenim aquestes idees operatives al l'hora de presentar els diferents autors, sense que això impliqui *per se* un compromís personal dels autors amb aquest horitzó de comprensió.

presentats, el debat de què participen és també equívoc. El lector detectarà, segurament, una notable manca de formalitat en la majoria d'aquests escrits, en general ràpids i superficials. Ens trobem així en la paradoxa d'adonar-nos que els qui acostumen a denunciar la immediatesa i l'acceleració dels models de producció i de la vida del model neoliberal, participen deliberadament d'aquestes mateixes dinàmiques. Hom podria provar d'excusar aquesta laxitud per ser pretesament pròpia dels textos divulgatius o provocadors. Ara bé, considerem que reduir el nivell de qualitat d'un text només perquè està dirigit a un gran públic no és sinó menystenir a aquest públic.⁶

Si bé és convenient assenyalar aquestes mancances, deixem en mans del lector la seva oportuna valoració. Nosaltres, de moment, procedirem a llegir aquests textos tenint en compte aquests punts: la pregunta per l'estatus de la política i la problemàtica equiparació d'aquesta amb la democràcia. Dit de forma més esquemàtica, procedirem a llegir els articles sota aquesta tesi, que consta de tres parts:

- A. Els autors es pregunten per l'estatus de la política en la pandèmia.
- B. Els autors intercanvien política per democràcia. Política = Democràcia.
- C. Els autors es pregunten per l'estatus de la democràcia en la pandèmia.

És cert que no es parla explícitament de democràcia, però és molt il·lustratiu el fet que tots els autors es pregunten per la fi de la política adduint als símptomes de la decadència de la democràcia liberal. D'arribar la nostra tasca a bon port, sigui pertinent, potser, reflexionar sobre el clima intel·lectual de la nostra contemporaneïtat, així com la problemàtica impossibilitat del nostre temps a l'hora d'explorar escenaris socials i polítics alternatius a aquell propi del nostre present més immediat.

*

En el seu article titulat *Crònica de la psicodèflación*, Franco "Bifo" Berardi considera que el coronavirus és una amenaça vertadera al sistema capitalista. Això és així perquè el virus comporta una lògica exògena a la desenfrenada producció i acumulació de capital. Per què? Perquè el virus ens obliga a *abaixar el ritme* (Berardi, 2020, p. 43), un ritme en qualsevol cas d'ordre econòmic, perquè si alguna cosa hi ha que, segons

⁶ En aquest mateix sentit –si bé d'una forma sensiblement més contundent– s'expressa Ernesto Castro (2020). La qualitat qüestionable del pensament sobre la pandèmia no es limita, però, als textos continguts en *Sopa de Wuhan: vid. e.g. Galiana Steinbrüggen, 2020*.

l'autor, ha posat de manifest la pandèmia, és que la política està agonitzant. Se'ns diu que els polítics poc o res poden fer vers la pandèmia, essent substituïts per metges, investigadors i, en última instància, per entitats que no són ni tal sols humanes, com ara xarxes informàtiques.⁷ «La política es cada vez más el lugar del no poder» (Berardi, 2020, p. 45). Això és el que vol dir Bifo: el polític poc pot fer en front el tècnic. És curiós veure com un autor com Berardi, a qui podem associar a moviments antiautoritaris com el del Maig del 68, es lamenti de la manca de capacitat d'acció per part de la nostra classe política.

En qualsevol cas, heus aquí un virus amb un potencial revolucionari,⁸ en tant que trenca aquella lògica a què al·ludíem: «el virus es la condición de un salto mental que ninguna prédica política habría podido producir. La igualdad ha vuelto al centro de la escena. Imaginémosla como el punto de partida para el tiempo que vendrá» (Berardi, 2020, p. 54). Per ventura un altre símptoma de la suposada decadència de la política: cap partit o ideologia ha arrossegat a les masses cap a la desacceleració de la manera en què ho ha fet el virus. Els discurs polític falla, però no el virus. I finalment, què és exactament allò que el coronavirus torna a posar en escena? Una certa igualtat, una renovada solidaritat que s'oposa als models tecno-distòpics que habiten la mitologia política d'Occident (Berardi, 2020, p. 54). S'al·ludeix a instàncies que suposadament renovaran aquest interès, aquesta vocació política, que revocaran el fet que *la política és cada vegada més el lloc del no poder*. Però aquestes entitats no són ni més ni menys que termes destil·lats a partir d'una il·lustració que sona llunyana, res radicalment diferent a una noció bastant elemental de republicanisme o democràcia tal com la coneixem.⁹ La *revolució* passa a esdevenir una espècie de nostàlgia keynesiana.

De quelcom molt similar pateix l'escrit de Slavoj Žižek, que veu en el coronavirus l'oportunitat de repensar el comunisme mentre que aquest, de manera simultània, és l'únic bot salvavides del liberalisme més clàssic (Žižek, 2020, p. 28). El coronavirus és, segons

⁷ Aquí ens podríem remetre a l'escrit de Han, que descriu com el maneig de les metadades ha permès controlar la pandèmia a l'Àsia.

⁸ La revolució, es diu, «ya no era pensable, porque la subjetividad está confusa, deprimida, convulsiva, y el cerebro político no tiene ya ningún control sobre la realidad. Y he aquí entonces una revolución sin subjetividad, puramente implosiva, una revuelta de la pasividad, de la resignación. Resignémonos. De repente, esta parece una consigna ultrasubversiva» (Berardi, 2020, p. 42).

⁹ Certament, no vinculem *a priori* la Il·lustració amb la democràcia, si bé és cert que aquesta darrera és un element central per a establir una genealogia dels nostres sistemes polítics contemporanis.

diu el títol del seu article, *un golpe al capitalismo a lo Kill Bill*. Una vegada més, per motius molt similars als que addueix Berardi, entre d'altres, a saber, que el coronavirus ha tornat a posar en el centre la igualtat i la solidaritat; el virus, en suma, ens ha despertat de la il·lusió en què vivíem: ens adonem de què produïem massa, ens movíem massa (Žižek, 2020, p. 27-28). El nostre individualisme era, al final, el que ens estava condemnant a un procés que es divideix entre una autoaniquilació anunciada o la imposició d'un estrany estat en què s'accentuen totes les característiques indesitjables del nostre present.

El que és problemàtic d'això és que aquesta revolució¹⁰ sembla, com hem dit, remetre a processos i pràctiques molt assentades. La vigorització de la política no va ser mai un projecte tan poc ambiciós. La revolució ja no és canviar, sinó preservar. Una preservació sens dubte problemàtica, ja que es procura preservar un ordre a què se li atribueixen, al mateix moment, tots els mals de la nostra contemporaneïtat, per tal de no caure en un altre encara més atroç. En paraules de Žižek, prou eloqüents per si soles: «nuestros valores liberales están bajo amenaza» (Žižek, 2020, p. 28). Això és, segons sembla, el que el ara el comunisme ha de posar sota salvaguarda.

També Markus Gabriel es mostra a favor d'una nova Il·lustració que ens porti de nou a l'àgora. En el seu article *El virus, el sistema letal y algunas pistas para después de la pandemia*, adverteix que el coronavirus posa de manifest certes debilitats ideològiques del nostre segle, i principalment, el fet que tot progrés, per ser mer progrés tècnic, ja és considerat veritable progrés, sense parar atenció a la seva dimensió moral. (Gabriel, 2020, p. 131) En aquesta línia afirma que «el propio siglo XXI es una pandemia, el resultado de la globalización» (Gabriel, 2020, p. 132). Sigui com sigui, Gabriel adverteix també aquest anquilosament de la política: aquesta ja sentia la pressió de la dimensió tècnica molt abans què irrompés el coronavirus, si bé és cert que Gabriel reconeix certs moviments polítics rere problemes aparentment tècnics; per exemple, moltes persones de llocs empobrits moren no per una falta de coneixement científic, no per falta de solucions tècniques als seus problemes, sinó per una falta de mitjans, per coses tan bàsiques com ara no disposar d'accés a aigua potable –degut a una mala distribució dels recursos tècnics *de fet existents*, a una mala *política*–. No obstant això, aquesta pèrdua de la política –una

¹⁰ “Revolució” entesa com a ruptura radical amb un ordre establert donat, i no com a recuperació d'un ordre anterior.

vegada més, en sentit democràtic— s'adverteix en la pèrdua de l'estatut de la ciutadania, quan se'ns diu que «tenemos que reconocer que la cadena infecciosa del capitalismo global destruye nuestra naturaleza y atonta a los ciudadanos de los Estados nacionales para que nos convirtamos en turistas profesionales y en consumidores de bienes cuya producción causará a la larga más muertes que todos los virus juntos». (Gabriel, 2020, p. 134).

És aquí en què una nova Il·lustració que reconfiguri l'esfera pública, que faci del consumidor un *cives*, un ciutadà que no deixa d'evocar, atenent a les paraules de Gabriel, un cert virtuosisme cívic.

Byung-Chul Han s'expressa en un to molt més discret respecte la necessitat de revolucions i noves il·lustracions. Per a ell, el coronavirus no és «un cop al capitalisme a l'estil Kill Bill». ¹¹ El virus no ens ha fet més solidaris, ni més altruistes; ans al contrari, ens ha aïllat i ens ha fet porucs els uns dels altres (Han, 2020, p. 110). No ha despertat en la població un nou interès per als assumptes polítics. La pròpia política veu com els seus fonaments son sacsejats: el coronavirus ha afectat, fins i tot, a un dels nervis de la política moderna, la noció de sobirania. Aquesta ja no es defineix a partir d'un territori; la sobirania no és en el poble, exercint inqüestionablement i sense cap interferència en l'exercici del seu poder polític, sinó que ara es defineix, senzillament, en base el monopoli de les metadades (Han, 2020, p. 102).

Per què Orient ha triomfat allà on Occident, ¹² pel que fa a la gestió de la pandèmia, ha fracassat? Resumint l'enumeració de diferències culturals que Han ens regala, podem dir que aquest triomf és degut al fet que a Orient no hi ha àgora, sinó una predilecció per la obediència servil a l'Estat (Han, 2020, p. 99-102). De tot això, Han en conclou que, si no es dona un canvi radical en la nostra mentalitat —l'Occidental—, correm el risc de caure presoners de l'Estat policial xinès, que ofereix uns beneficis que, en temps de crisis, resulten sucosos. Heus aquí la clau de l'èxit d'Àsia: el control de la pandèmia mitjançant

¹¹ En aquest sentit, se'ns diu que «tras la pandemia, el capitalismo continuará aún con más pujanza. [...] El virus no vencerá al capitalismo. La revolución viral no llegará a producirse. Ningún virus es capaz de hacer la revolución» (Han, 2020, p. 110).

¹² Raúl Zibecchi (2020, p. 115-117) també opera amb la distinció entre models orientals i models occidentals de gestió de la pandèmia. Cal fer notar que a l'article, Han parla d'Europa, i no d'Occident en general; de totes maneres, aquestes consideracions es poden extrapolar fàcilment a d'altres punts del globus. Si Han parla només d'Europa és perquè Amèrica, en el moment en que va escriure el seu text, encara no patia les conseqüències del virus.

el Big Data, sistemes avançats de vigilància, amb càmeres de seguretat d'alta precisió i coses semblants. L'exemple extrem d'això seria el sistema de crèdit social que el govern xinès ha implementat recentment, i que premia els bons ciutadans i castiga els dolents o els dissidents.

Si bé és cert que l'àgora a Orient brilla per la seva absència, segons Han Occident tampoc estaria en el seu millor moment. Si a Orient no existeix, a Occident està del tot arruïnada. I a què és degut, això? A una apària cap a la realitat provocada per un subjecte estabornit per les *fake news* i ofegat en l'excés i l'opulència imperants després de la Guerra Freda (Han, 2020, p. 105, 107-109). Si els ciutadans, per a Gabriel, s'havien convertit en consumidors professionals, els individus apàtics dels que parla Han son incapaços de fer-se càrrec de la seva pròpia realitat. I d'aquesta manera, amb tot el que hem vist, la dualitat àgora/Estat distòpic torna a aparèixer en el text de Han.

Les reflexions de Santiago López Petit són especialment interessants pel que fa a la nostra lectura. El seu article, titulat *El coronavirus como declaración de guerra*, parla d'una cancel·lació del pensament crític, fruit de la «naturalització» de la mort, de la consideració de la mateixa com a quelcom necessari donades les circumstàncies sanitàries de la pandèmia (López Petit, 2020, p. 56), i de l'oblit –podríem afegir– que les morts i la seva distribució –la seva distribució a tots els àmbits: geogràfic (tant a nivell nacional com internacional) i racial, de gènere i de nivell de renda, per dir-ne alguns¹³, lluny de ser una conseqüència necessària atesa la naturalesa del virus, són degudes a l'existència d'un sistema social i econòmic donat (López Petit, 2020, p. 56-7) i a l'adopció d'unes mesures determinades per part d'un seguit d'autoritats. Poc a veure té, llavors, amb res de necessari o natural: política. És la política el que hem de ser capaços de veure rere l'esdevenir i l'impacte de la pandèmia, sota l'aparença de cosa natural que adopta (López Petit, 2020, p. 57).

Tanmateix, López Petit fa referència a la «despolitització» (López Petit, 2020, p. 57) que la pandèmia ha portat –fruit, hem d'entendre, de la cancel·lació del pensament crític i de la subsegüent impossibilitat de veure la política rere d'allò que passa per ser

¹³ Per exemple, David Harvey, a *Política anticapitalista en tiempos de coronavirus* (2020, p. 92 i s.), atén a les determinacions de classe, gènere i raça en el si d'una economia i d'un país donat, mentre que Maria Galindo, a *Desobediencia, por tu culpa voy a sobrevivir* (2020, p. 124), analitza, en clau decolonial, aquestes mateixes distincions d'un país a l'altre, posant èmfasi en les diferències existents entre països del centre i països de la perifèria respecte d'aquestes determinacions.

natural, com dèiem—. Aleshores, però, com es pot parlar de despolitització, si un esdeveniment eminentment polític com és la pandèmia s'imposa en tots els àmbits de la nostra vida? Estem despolititzats, o bé hiperpolititzats? Aquesta contradicció és resol fàcilment a la llum de la nostra tesi: de nou, s'està establint una identitat entre política i democràcia. Només així es pot afirmar que d'ençà la pandèmia «el Gobierno se reestataliza y la decisión política regresa a un primer plano» (López Petit, 2020, p. 58) i que, ahora, s'ha donat un procés de despolitització. Una cosa és que el seguit de decisions administratives respecte de la pandèmia no involucrin aquells que en resultaran afectats —en resum, que certs mecanismes de la democràcia liberal es vegin afectats—, i l'altra és que aquestes decisions no siguin elles mateixes polítiques —i que, per tant, la política hagi estat suspesa—. El que de ben segur no son, això sí, és *democràtiques*.

En l'article de Paul B. Preciado aquesta confusió entre política i democràcia pren un matís especial: la hipòtesi central de l'article diu: «dime cómo tu comunidad construye su soberanía y te diré qué forma tomarán tus epidemias y cómo las afrontarás». En el text, l'epidèmia no és sinó una materialització, un desvelament, d'allò que, si a cas, era menys evident en un context pre-pandèmic; les opressions i les obsessions polítiques d'un període determinat, en dues paraules: les tècniques biolítiques. En aquest sentit, el *dèmos* es mostra especialment asfixiat, i l'expressió de l'individu queda arraconada en una dada, una veu muda, que retrotreu les fronteres de la política amb les del seu cos. Cal notar, a més, que sovint els mecanismes de control de la biopolítica s'identifiquen amb els del progrés tècnic i científic, cosa que fa difícil identificar un “més enllà” que pugui derivar una possibilitat emancipadora efectiva. Certament, hi ha una suspensió de l'acció individual que, en conseqüència, paralitza els mecanismes de comunitat i solidaritat, és a dir, de la política. Però la *política*, en aquest present que vivim, sembla que es doni tan sols en una sola direcció, la d'un agent fantasmagòric que s'expressa en les obsessions i les gestions de la biopolítica i la necropolítica, duta a terme per mecanismes estatals. Queda espai, doncs per l'esperança? Per la vertadera política? Aquesta *vertadera* política que s'oposa a la *biopolítica*, s'esmuny entre el que representa el canvi de la pandèmia, un trencament que enceta un nou paradigma i a la manera d'un camí que es bifurca: està a les nostres mans escollir una cosa o una altra, destruir allò que se'ns presenta com a «necessari» (Preciado, 2020, p. 178).

En la mesura que, com dèiem, biopolítica i progrés social i tècnic es difuminen, Preciado ens insta a apagar els mòbils i a abandonar l'ús d'Internet (Preciado, 2020, p.

185). Tanmateix, la proposta “nova” de Preciado no sembla sinó la novetat de la recuperació fútil d’un passat que es mostra com més bo i millor, però només perquè és passat i en la mesura que no és. Una tendència que en realitat podem resseguir en quasi tots els autors de la recopilació. La negació d’un present esgotat, asfixiant, no sembla sinó exigir la recuperació d’una societat menys tecnificada –no fa falta que ens anem massa enrere, als anys 60 o 70 del segle passat– que se situa en realitat com una *possibilitat impossible*. És a dir, costa imaginar que la política pugui consistir en retornar a la societat dels nostres pares. Si bé el text segurament encerta en el diagnòstic de la societat actual, la seva revitalització de la política (del que aquí identifiquem certament com a *democràcia*) no és sinó una retòrica, en aquest cas, poc ambiciosa, perquè diu menys del que vol o perquè el que diu és menys radical del que vol combatre. I si dèiem que la confusió entre política i democràcia pren un matís especial, és precisament per totes aquestes consideracions. L’*alternativa* pren un caràcter especialment ambigu, recull si a cas uns ideals rebregats, que diuen, sovint, menys del que diu la paraula “democràcia”.

En uns termes –salvant les distàncies– prou semblants als de Preciado, Giorgio Agamben considera que amb l’adveniment de la pandèmia s’instauren definitivament tot un seguit de pràctiques –l’extensió de la mediació digital a tots els dominis de la vida, fonamentalment– que restringeixen enormement les possibilitats d’acció política o cultural (Agamben, 2020b, p. 33) i estenen les possibilitats del control estatal fins a límits abans insospitats. Evidentment, doncs, Agamben entén que allò a què s’estan dedicant els Estats és a retallar les possibilitats de la política –i no pas a fer-ne– confonent-se, de nou, democràcia i política.

D’altra banda, en l’article de Judith Butler la confusió entre política i democràcia és segurament deliberada. No és que Butler vulgui enganyar el lector, sinó que més aviat se situa dins els esquemes i categories de la política més immediata. “Política” s’entén en un sentit molt concret, en la mesura que parla del cas dels EE.UU. i de les possibilitats que el propi sistema reclou. D’aquesta manera, la covid-19 representa la possibilitat d’una recuperació de la consciència política, a la manera de Preciado o Žižek; de fer reflorir un «imaginar socialista» (Butler, 2020, p. 65), potser encara més pansits a EE.UU. que a Europa. Podríem dir que Butler, no pretén, ni tan sols d’una manera tímida (com sí fa Žižek, per exemple), plantejar un veritable canvi o destrucció del sistema en què habitem; una espècie “d’ideals socialistes”, que examinats més de prop, resulten tenir poc de socialistes, i encara menys d’ideals. Tant és així que Butler parla del «enfoque socialista

de Sanders» (Butler, 2020, p. 63), i tot i que manté una certa distància, l'article no deixa d'amagar, en realitat, uns plantejaments propis de la democràcia liberal, del capitalisme fora la galeria, més ingenu que mai. Poc o res tenen aquests plantejaments de revolucionaris, que Butler veu com han passat de ser tan sols una proposta a ser, amb la crisi del coronavirus, una obligació social.¹⁴

Més fatal es mostra Alain Badiou, ja que per a ell la pandèmia no expressa cap novetat en l'esfera de la política. És a dir, les conseqüències polítiques de la crisi de la covid-19 són «neutres» (Badiou, 2020, p. 76), en la mesura en què les lògiques capitalistes assimilen perfectament els seus resultats i gestionen les seves excepcions. Com a molt, destapen el xoc entre economia i política, que es fa més evident que mai. Els Estats s'esforcen per a mantenir les gestions en l'espai nacional i, alhora, per a seguir els designis del Capital, globalitzat. Tot això és un equilibri en el fons contradictori i problemàtic que mostra la deriva de la política actual; deriva que en realitat podríem constatar com la mort efectiva de la política. De manera paradigmàtica, Badiou tendeix a entendre les accions dels Estats com a inevitables –E. Macron seria alguna cosa així com un titella empès per les circumstàncies– (Badiou, 2020, p. 70), i la disciplina com una mesura implementada per necessitat. Semblaria, ben bé, com si el lector pogués entendre que la política en realitat esdevé, a la manera de Bifo –però segurament des d'un punt de vista completament diferent–, el lloc del *no-poder*.

A més, de manera molt similar a Žižek o Gabriel, Badiou és mostra molt partidari de l'establiment d'una *nova* Il·lustració que recuperi els ideals de la Raó (Badiou, 2020, p. 70). L'article reclama la *força política de noves afirmacions* (Badiou, 2020, p. 78) que, de fet, tenen poc de “noves” –salut pública, educació igualitària, etcètera– i que, en definitiva, recorden a les reivindicacions vagues d'una democràcia liberal que, mentre crida per la igualtat, pacta per sota la taula amb el Capital. I no estem dient que Badiou participi d'aquesta hipocresia; tanmateix, sense voler-ho, l'*alternativa*, una vegada més, se'ns dibuixa com la retrotracció a quelcom que es reclamava a mitjan del segle passat. Constatem com, tristament, la utopia del present no és sinó la *realitat* del passat.

¹⁴ *Idem*. «La cobertura mèdica es un “derecho humano” por lo que quiere decir que todo ser humano tiene derecho al tipo de atención médica que requiere. Pero, ¿por qué no entenderlo como una obligación social, una que se deriva de vivir en sociedad los unos con los otros?».

CONCLUSIONS

Hem pogut observar fins aquí com els diversos autors presents en aquesta compilació han anat pivotant entre els dos pols que presentàvem a l'inici: o bé assistim a la mort de la política, o bé assistim al seu renaixement. Hem pogut veure, a més, que la condició per llur moviment és aquesta fórmula problemàtica que iguala política a democràcia. Així, assistim amb preocupació a un debat la fertilitat del qual és més aviat qüestionable, ja que parteix d'un supòsit no justificat, i amb la seva equivocitat els arguments són ambigus i difícils d'interpretar a la llum d'una discussió enraonada. Això, en cap cas, és una posada en qüestió de la valia intel·lectual dels autors d'aquests articles. El que sí és objecte d'inquietud és el fet de pensar què succeeix quan els intel·lectuals acudeixen a l'àgora, i què succeeix quan han de dialogar entre si, i no en presència d'un públic normalment ja convençut. Què succeeix? Un intercanvi periodístic, podríem dir, més aviat estèril.

Hem dit que això, en cap cas, pretén anul·lar la validesa intel·lectual dels noms que aquí hem citat. Potser un dels problemes de molts d'aquests autors rau en el fet que, a l'hora de dur a terme una tasca prescriptiva, les seves prescripcions no estan a l'alçada de les seves teories. Jameson, figura citada al seu torn per Žižek, afirmà quelcom que segurament al lector ja li soni a cantarella, a saber, que és més fàcil imaginar la fi del món que la fi del capitalisme, i no obstant això, aquestes audaces empreses socials no són res més que una discreta apologia de l'Estat del benestar i, d'aquesta manera, cauen en allò que assenyalen: esdevenen quelcom semblant a la prova empírica d'aquesta impossibilitat de concebre una alternativa. Es reivindica, així, la política a la vegada que, en vistes a l'esmentat, tal reivindicació no és més que constatar el seu final, si de cas la impossibilitat d'imaginar més enllà del nostre present més immediat. Constatem així que «el olvido y la ilusión de que la frontera del ser humano [...] es [...] lo palpable, y de que el caldo de cultivo del espíritu no es lo imposible, sino lo terriblemente racional y aburrido: lo posible» (Földényi, 2020, p. 51).

BIBLIOGRAFIA

- Agamben, G. (2020a) “La invención de una epidemia” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 17-20.
- Agamben, G. (2020b) “Contagio” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 31-34.
- Badiou, A. (2020) “Sobre la situación epidémica” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 67-78.
- Berardi, F. “Bifo” (2020). “Crónica de la psicodéflicación” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 35-54.
- Butler, J. (2020) “El capitalismo tiene sus límites” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 59-66.
- Castro, E. (2020) “La COVID-19 y las arrogancias de la filosofía”. *Revista de Libros* [en línia] <https://www.revistadelibros.com/articulos/la-covid-19-y-las-arrogancias-de-la-filosofia> [consultat el 19/10/2020]
- Földényi, L. *Dostoyevski Lee a Hegel en Siberia y rompe a llorar*; Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2006.
- Gabriel, M. (2020) “El virus, el sistema letal y algunas pistas...” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 129-134.
- Galiana Steinbrüggen, M. (2020) “El virus como filosofía. La filosofía como virus” dins *Audens* (3).
- Galindo, M. (2020) “Desobediencia, por tu culpa voy a sobrevivir” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 119-128.
- Han, Byung-Chul (2020) “La emergencia viral y el mundo de mañana” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 97-112.
- Harvey, D. (2020) “Política anticapitalista en tiempos de coronavirus” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 79-96.
- López Petit, S. (2020). “El coronavirus como declaración de guerra” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 55-58.
- Preciado, P. B. (2020) “Aprendiendo del virus” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 163-185.
- Soto van der Plas, C. (2020) “El oportunismo del pensamiento crítico: sobre *Sopa de Wuhan*”. *Tierra Adentro* [en línia]. <https://www.tierraadentro.cultura.gob.mx/el-oportunismo-del-pensamiento-critico-sobre-sopa-de-wuhan/> [Consultat el 19/10/2020]

- Zibechi, R. (2020). “A las puertas de un nuevo orden mundial” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 113-118.
- Žižek, S. (2020). “El coronavirus es un golpe al capitalismo a lo Kill Bill” dins *Sopa de Wuhan*; Editorial ASPO, p. 21-28.

Entrevista a Joan Benach¹

Entrevista realitzada per Oscar Planells Guix²

Joan Benach és metge (UAB) i salubrista (màster en salut pública per la UB i doctor en salut pública per *Johns Hopkins*). Dirigeix el Grup de Recerca en Desigualtats en Salut-*Employment Conditions Network* (GREDS-EMCONET), és sots-director del *JHU-UPF Public Policy Center* i catedràtic de sociologia al Dept. de Ciències Polítiques i Socials a la UPF. La seva recerca es centra en els determinants socials, polítics, laborals i ambientals de la salut i les desigualtats per classe, gènere, territori i situació migratòria, la precarització laboral i les polítiques de salut pública on ha realitzat centenars de publicacions, havent obtingut el guardó a l'excel·lència d'investigació ICREA Acadèmia. Té adscripcions de col·laboració amb diverses universitats, ha participat en nombroses comissions i projectes científics, i ha assessorat a governs, institucions i molts moviments socials i sindicals en defensa de la salut, el medi laboral i ambiental i els drets humans. El seu darrer llibre es “La salud es política. Un planeta enfermo de desigualdades” (Icaria 2020).

¹ Entrevista realitzada el 13 d'octubre de 2020. Versió original. Una versió traduïda al castellà es publicarà en aquest mateix número, així com a la revista *Pasos a la Izquierda*, número 20.

² oscarplanellsguix@gmail.com. Universitat de Barcelona i Universitat Pompeu Fabra. Agraïxo a en Guillem Muñoz Mayoral per la seva ajuda en l'execució i transcripció de l'entrevista, així com, òbviament, a en Joan Benach pel seu temps i bona disposició.

El sociòleg i historiador Mike Davis ha dit sobre la pandèmia de la grip de 1918 que, en realitat, no era una pandèmia global, sinó una constel·lació d'epidèmies particulars, cada una d'elles determinada pels factors socioeconòmics i condicions sanitàries locals³. Seguint aquesta lògica, podem caracteritzar i mesurar la epidèmia particular en el cas d'Espanya? Coneixem els seus efectes sobre la salut? Quins serien els millors indicadors?

No hi ha ni indicadors únics que permetin comprendre bé la situació, evolució i impacte sanitari, ni molt menys indicadors quasi “màgics” com sovint es presenten els medis de comunicació. Així doncs cal, o bé utilitzar indicadors molt diversos (transmissió de contagis, capacitat de fer diagnòstics precoç, d'ús de serveis sanitaris, mortalitat) o bé utilitzar índexs sintètics, clars i ben mesurats, que integrin el més important com la situació d'hospitals i UCI, la saturació de l'atenció primària o les desigualtats entre grups socials segons la classe, el gènere, l'edat i el territori, entre d'altres. En qualsevol cas, encara tenim una visió superficial i molt incompleta dels canvis i efectes de la pandèmia sobre la salut col·lectiva i les desigualtats de salut. Pensem que, a mitjans d'octubre, el nombre oficial global de morts al món sobrepassa el milió de persones, de les quals oficialment unes 34.000 s'haurien produït a l'estat espanyol. Però sabem que hi ha un “excés de mortalitat” (es a dir, el nombre de morts per totes les causes superior al que hauríem esperat veure en condicions ‘normals’) respecte a anys previs que segurament ja es a prop de les 60.000 morts (i la situació sembla molt pitjor a països com Rússia, Perú o Equador). Això no vol dir que totes les morts siguin per la covid-19 però sí que, plausiblement, es donen pel context social i sanitari que te lloc al seu voltant com, per exemple, amb malalts diagnosticats i tractats tardanament amb malalties oncològiques, pulmonars, de salut mental i altres.

Ara bé, aquí hi ha tres temes addicionals que també cal considerar. El primer es la debilitat dels sistemes d'informació i vigilància epidemiològica i de salut pública que existeixen, la qual cosa, a més, dificulta en gran mesura la comparabilitat dels indicadors disponibles entre i dins dels països; el segon es l'ús partidista i poc transparent amb que moltes institucions i governs utilitzen les dades i indicadors disponibles (com mostra el

³ Davis, M. (2005). *El monstruo Llama a Nuestra Puerta*. Amb pròleg d'Antoni Domènech, traducció de María Julia Bertomeu. Editorial El Viejo Topo. Cita de Bertomeu, M. J. (2020). *Covid19, Doha y los cazadores de patentes: de todas maneras no estamos huérfanos*. Sin Permiso. Accesible a: <https://www.sinpermiso.info/textos/covid19-doha-y-los-cazadores-de-patentes-de-todas-maneras-no-estamos-huerfanos>

cas de la Comunitat de Madrid per exemple); i el tercer, es la gran dificultat que comporta realitzar recerca científica d'impactes psicosocials i salut múltiples (morts, malalties, problemes crònics, patiment, etc.), per múltiples causes i en grups i indrets diferents. De fet tardarem molt en saber els efectes entrellaçats de les múltiples onades sanitàries que s'estenen i reforcen mútuament amb els impactes econòmiques, laborals i socials, en forma d'onades a curt i llarg termini que afecten la salut i la vida.

I seguint amb el tema dels efectes de la pandèmia, coneixem el seu impacte sobre les desigualtats de salut?

Tampoc aquí tenim encara una visió prou acurada però sí coneixem amb claredat que el virus no afecta igual a tothom i que hi ha grups socials molt desigualment afectats per la pandèmia. Per exemple, a la primera onada de la pandèmia de l'estat espanyol, al voltant del 70% de les morts es van produir a les residències geriàtriques. Per què? Doncs previsiblement perquè durant molts anys enlloc d'invertir en serveis públics, es van externalitzar les residències a grans empreses, asseguradores i a fons especulatius que van veure en l'atenció a la gent gran un mercat rendible per fer negoci i parasitar al sector públic sense cap control democràtic. Què van fer? Amb tota la impunitat, es va precaritzar al personal, es va estalviar en material bàsic i manteniment, es va reduir la qualitat de serveis i degradar l'atenció i condicions higièniques i d'alimentació en un model pensat per "aparcar" gent gran en una mena "d'hotel" enlloc de tenir els medis adients per atendre-la i cuidar-la. Un altre cas són els treballadors i treballadores "essencials" (que al principi es van anomenar "herois i heroïnes") de sectors productius i cures molt precaritzats i feminitzats, que sobre tot es localitzen als barris obrers de les grans ciutats. La pandèmia no ha fet res més que amplificar les desigualtats de salut ja existents. He comentat sovint que la pandèmia "plou" sobre el "mullat" d'uns barris i grups socials que ja patien molts problemes i necessitats. I es que el discurs hegemònic dels mitjans de comunicació es centra en parlar del virus, la biologia i els mal anomenats "estils de vida" i la responsabilitat individual, i també en l'atenció mèdica especialitzada hospitalària (sobre tot les UCI) i els tractaments i vacunes per "resoldre" tecnològicament el problema. És una mirada miop, errònia i falsa, perquè sabem molt bé que els factors decisius que expliquen tant l'origen i evolució de la pandèmia com el seu impacte en les desigualtats són, sobre tot, els determinants socials (ambientals, laborals, polítics) de la salut com ara la precarització laboral, la pobresa, el problema d'habitatge o les injustícies ambientals

per citar-ne alguns, lligats tots ells a les polítiques públiques i la desigual distribució del poder. Així doncs, podem dir que les accions dels qui tenen més poder i decideixen les polítiques son decisives per salvar vides o bé per matar desigualment a la gent.

Acaba d'esmentar alguns determinants socials i com les classes populars experimenten més problemes de salut. Centrant-nos en la salut mental, ens podria explicar la xarxa causal sistèmica que hi ha darrera d'aquestes pitjors condicions de les classes treballadores?

La llista de problemes de salut mental associats a la pandèmia que pateix la gent més “vulnerada” de la societat és aclaparadora: ansietat, depressions, estrès, desesperació, patiment, situacions de violència, abús de drogues, suïcidis... Però això son solament els “síntomes”, la punta visible d’un enorme iceberg que encara coneixem ben poc, del que més que previsiblement es una pandèmia de salut mental. La recerca científica comporta un procés feixuc i llarg de molts temps del que no sempre finalment obtenim una visió prou integral, integrada i realista de la realitat. I es que la visió hegemònica, que emfatitza els factors biomèdics o individuals lligats a la salut mental, es insuficient i distorsiona les causes del que realment està passant. L’encadenament causal sistèmic que genera mala salut mental es podria descriure així: la pandèmia s’afegeix a múltiples desigualtats socials i patologies prèvies; aquests factors socials interactuen entre sí, de manera que “entren” i “s’acumulen” dins dels nostres cossos i ments generant, a la curta o a la llarga, malaltia i mala salut. Com es produeix aquest procés? Pensem en el cas d’una persona concreta per visualitzar-ho amb més claredat. Si tens males condicions vitals, si tens un treball precaritzat, si el teu habitatge és petit i està en males condicions o bé no pots pagar el lloguer, si pateixes per la teva filla o pel teu avi i això et fa perdre la son, si per fer front al teu patiment quotidià abuses de l’alcohol o dels fàrmacs, si no et pots canviar sovint la mascareta perquè no tens prou diners... i així un llarg etcètera. Tot això i més pot passar a una persona, però imaginem quan això esdevé massivament i repetida en els grups socials amb menys recursos i oportunitats d’una comunitat. Quan pateixen tota aquesta constel·lació de factors entrelaçats, com sovint esdevé en la classe obrera, els immigrants i les dones dels barris populars, o en uns professionals sanitaris precaritzats i cada cop més “cremats” laboralment, aleshores es multiplica el risc de patir problemes de salut mental associats a la covid-19.

En un conegut comunicat a l'inici de la crisi, Pedro Sánchez va prometre que “ningú es quedaria enrere”. Tanmateix, durant la crisi de la covid-19 s'han produït debats pel que fa a la protecció dels col·lectius més vulnerables, com les treballadores sexuals, els immigrants temporers, les persones sense sostre o la població dels barris populars, que s'han vist més afectades tant a nivell sanitari com econòmic. Quin és doncs el seu balanç respecte a aquesta promesa del govern espanyol? Es van fer bé les coses a la primera fase de la pandèmia?

Els polítics saben molt bé que les paraules són un dels instruments més importants per generar hegemonia, i sovint se'n fa un ús retòric per guanyar (o no perdre) suport electoral, però també per generar una esperança, que pot ser il·lusòria o estar justificada. Si no ho està, a la llarga el que generes es desencís i frustració, perquè molta gent sap o intueix que l'estan enganyant, o bé desafecció i pèrdua de credibilitat, quelcom que pot ajudar molt al creixement de la demagògia i el neofeixisme. I aquesta esperança pot concretar-se o no per varies raons: perquè no sapiguem com fer front a un problema, perquè sí sapiguem com fer-ho però no ho prioritzem, o bé perquè encara que ho vulguem prioritzar hi ha forces polítiques o socials (Trump, Bolsonaro o Ayuso a la comunitat de Madrid en son tres exemples) que ho impedeixen o bloquegen. Se'ns ha repetit que “ningú es quedarà enrere” però, parlant en general, perquè l'actuació de les comunitats autònomes que són les que tenen les competències sanitàries ha estat diferent (per exemple, crec que Asturias va actuar prou bé), podem dir que molta gent ja estava endarrere, i que no s'han posat les eines, els mitjans ni la voluntat política perquè fos veritat que amb la pandèmia ningú es quedi enrere.

La primera fase de la pandèmia es va caracteritzar pel desconcert. No és que no se sàpigues que podia ocórrer. Sí que es sabia, ho havia advertit molta gent. Ho van advertir científics, institucions, la OMS, la CIA, el Pentàgon, Bill Gates, Obama... Però, amb l'excepció dels països asiàtics que ja estaven avisats d'epidèmies anteriors, no es va fer cas. A Catalunya i Espanya se'ns va repetir una i cent vegades que teníem un sistema sanitari molt bo. Clar, això és cert si ho comparem amb molts països del món, però es un sistema molt insuficient per fer front als problemes de salut de la gent i a una pandèmia tan complicada com la que estem vivint. Durant dècades, les inèrcies mercantilitzadores neoliberals, l'acció conjunta de governs i empreses en favor del mercat, les retallades posteriors a crisis com la del 2008, i la insuficient resposta social i comunitària, van esmicolar la sanitat pública (sobre tot l'atenció primària i els serveis socials), creant una

sanitat dèbil, precaritzada i desequilibrada cap els hospitals i les tecnologies i medicaments, i sense invertir en salut pública (vigilància, prevenció, planificació, educació, etc). A manca de que es faci una avaluació profunda, podem dir que no es va planificar ni coordinar suficientment, que va haver-hi falta de previsió i capacitat d'anticipació, que ha mancat lideratge i participació comunitària, que no es va preveure el pitjor escenari, i que les inversions en sanitat i salut pública i serveis socials han estat migrades. Es a dir, sobre un sistema sanitari precaritzat, fràgil, hospitalocèntric, biomèdic i mercantilitzat, s'han aplicat mesures que podem qualificar de tardanes, improvisades i dèbils, que no han estat suficients per donar una resposta clara i coherent a la pandèmia. Per això, la solució va ser realitzar un confinament radical, que va ser efectiu per aturar la pandèmia, però que ha tingut molts costos socials i econòmics. Fer confinaments extrems només pot servir com a "solució final" quan la pandèmia està totalment fora de control, però no pot ser la alternativa a tenir una salut pública feble sense els mitjans adequats per planificar, vigilar, educar, prevenir i actuar amb diligència i efectivitat.

I pel que fa a la segona fase, després del confinament radical, creu que el sistema sanitari i de salut pública està sent adient per fer front a la pandèmia?

A la segona fase de la pandèmia, el model d'actuació tampoc ha estat el que necessitem. En general, crec que ho podríem caracteritzar amb tres trets: hi ha hagut una absència de la salut pública, sovint s'ha generat segregacionisme i discriminació, i s'ha optat per contemporitzar i normalitzar una pandèmia que podem dir que ja es crònica. Pel que fa a la "absència" de salut pública, sembla molt clar que no s'ha prioritzat en invertir recursos i aconseguir un servei suficientment potent i eficaç de rastrejadors (que hauria de ser dual: alhora centralitzat i molt ampli, i comunitari i més específic), ni s'han fet suficients tests, ni s'han esmerçat fons suficients per reforçar amb la profunditat que cal a l'atenció primària, els serveis socials o les actuacions de salut pública. En canvi, s'ha optat per plantejar restriccions de l'activitat laboral, el consum o l'oci de forma reactiva i no massa efectiva, sense posar prou l'accent en la restricció d'activitats interiors, la promoció de fer el major nombre d'activitats possible a l'aire lliure, i la millora del transport públic. Crec que podem dir que no s'ha planificat amb temps ni s'han previst els pitjors escenaris, que no s'ha fet una campanya educativa comunitària, pedagògica, amb missatges clars, precisos i en forma massiva sobre tot als joves i a la gent gran (per exemple, amb la utilització de la mascareta a l'interior de les cases quan hi ha situacions

de risc), ni tampoc s'ha realitzat una campanya de participació comunitària com si es dona per exemple en el cas de Cuba o la regió de Kerala a la Índia. El segon punt, el segregacionisme, te a veure amb un plantejament de control de la pandèmia quasi "militar", on constantment es parla de "derrotar" al virus en una "guerra" on, amb dades insuficients (i sovint poc transparents), es posa el pes en fer confinaments (per evitar que els contagis s'estenguin) i en la responsabilitat individual, tot i a l'espera de que hi hagi una vacuna efectiva. Val a dir que en ciutats denses i totalment interconnectades, els confinaments selectius no son molt efectius i augmenten les desigualtats. Els barris obrers de les ciutats ja arrossegaven problemes crònics de segregació social, amb indicadors socioeconòmics molt pitjors que els barris rics. Son barris on, enlloc de millorar els seus serveis sanitaris, socials i educatius, molt sovint se'ls ha enviat la policia per fer controls i remarcar les accions individuals. I son barris on la gent no pot treballar o anar al parc amb els seus fills perquè negocis i parcs queden restringits però sí, en canvi, poden fer-ho els que viuen a uns barris rics, que ja estaven millor abans de la pandèmia. El tercer apartat es la normalització d'una pandèmia que ja es crònica i es desenvolupa amb una sanitat pública que està també col·lapsada de forma crònica amb uns professionals esgotats, cansats, saturats, precaritzats... i sovint contagiats. Més enllà del nombre de morts i UCI ocupades, quan la població no pot accedir ni rebre els serveis sanitaris que necessita, podem dir que el sistema es manté col·lapsat. I es que, encara que es controlin una mica les xifres de contagis i morts, sobre tot si ho comparem amb el mes de març, no podem contemporitzar i "normalitzar" una situació que mata, que genera patiments i desigualtats en tanta gent. Els poders polítics i econòmics pretenen tornar a la "normalitat" prèvia, sense fer canvis profunds, però estem davant d'una pandèmia que s'ha fet crònica. No oblidem que el fet de dedicar tants recursos a la covid-19 fa que no es puguin atendre molts altres casos de malalties i problemes de salut. Ja no val doncs fer mesures "de posar i treure", de reaccionar de forma reactiva, cal d'una vegada fer inversions profundes en la sanitat i la salut pública i canviar una situació que potser podria durar bastant temps.

Però no creu que, malgrat això, la implicació ciutadana per resoldre les emergències socials generades per la pandèmia ha sigut destacable? Quines altres accions polítiques caldria fer per reduir les desigualtats?

No hi ha dubte que hi ha una part positiva que la pandèmia ha posat de manifest i que no hem d'oblidar: la que te a veure amb les capacitats psicosocials i humanes generades per molts grups socials i comunitats. Les mostres d'empatia amb els professionals sanitaris, l'altruisme i el creixement de la solidaritat davant de l'atur, la fam, la precarietat, els desnonaments, el sensellarisme... Totes aquestes accions de reconeixement de la fragilitat humana i la voluntat d'ajudar als altres són aspectes molt positius. Ara bé, això ha estat insuficient perquè, per una banda, aquesta reacció solidària no ha estat prou sostinguda en el temps. Molta gent sovint es mou per les emocions i l'empatia reaccionant molt ràpidament davant d'un problema concret però si això s'allarga en el temps cal tenir una estructura organitzativa molt sòlida per seguir. I d'altra banda, perquè les accions sovint no es plantegen fer accions de tipus preventiu que evitin més tard els problemes. I es que es més senzill reaccionar davant els desastres que planificar una acció preventiva comunitària. Per fer això, caldria una consciència, una organització social i una mobilització molt profunda i sostinguda que avui molts cops ens manca. I això s'hauria de fer estirant i empentant a un poder polític que, inclús en el millor dels escenaris i amb els governs més progressistes, te les mans lligades per les pressions existents d'unes elits i uns poders fàctics que en gran mesura condicionen les seves propostes i accions. Que ens caldria fer? Sense cap ànim de exhaustivitat, com vàrem assenyalar en un article recent,⁴ per reduir les desigualtats caldria fer polítiques radicals, profundes i sostingudes, associades als determinants polítics i ecosocials de la salut: una fiscalitat progressiva, reformar el model d'estat de benestar en els camps de la sanitat pública i la salut pública, els serveis socials i les cures, l'educació, reduir el temps de treball, debatre i incloure la renda bàsica universal, fer una transició ecològica i energètica ràpida i molt profunda, i canviar un sistema productiu, financer, de consum i cultural, que puguin fer front a la greu crisi sociosanitària i ecosocial que enfrontem.

Abans ha esmentat que el sistema sanitari es "hospitalocèntric" i, en definitiva, massa centrat en el model biomèdic. Podria explicar una mica mes aquests termes? Podria explicar també quines alternatives existeixen?

⁴ Pericàs, J. M. i Benach, J. (2020). *Las políticas para afrontar la pandemia pueden mejorar la salud pero aumentar las desigualdades*. Contexto y acción. Accesible online a:

<https://ctxt.es/es/20200901/Firmas/33549/politicas-publicas-confinamientos-desigualdad-salud-juan-pericas-joan-benach.htm>

La salut de la població, la salut col·lectiva, no depèn fonamentalment -com sovint es creu- de la biologia i la genètica, els estils de vida i l'atenció sanitària, sinó de la política, les polítiques públiques i els determinants ecosocials de la salut que ja he esmentat. La salut de la gent depèn també de la "salut pública", es a dir, aquella disciplina que té com objectiu prevenir la malaltia, i protegir, promoure i restaurar la salut de tota la població. Això inclou, per exemple, millorar la salut laboral i ambiental, construir una potent xarxa de vigilància epidemiològica, desenvolupar la participació comunitària, o planificar intervencions a llarg termini per millorar la salut i augmentar l'equitat. Val a dir que actualment els recursos de la salut pública són ínfims (menys del 2% del pressupost de salut) i que la seva visibilitat social és gairebé inexistent. Sabem de la importància de la salut pública, però malauradament això no forma part encara del saber hegemònic que té la majoria de la població, o inclús el de molts professionals sanitaris i dels serveis socials.

Això no vol dir que la sanitat no sigui important. De fet, quan estem malalts, tothom vol disposar d'una atenció efectiva, de qualitat i humana. Ara, quin model de sanitat tenim? Avui dia el model dominant no és el més efectiu, ni el més eficient, ni el més equitatiu, ni el més humà. És un model biomèdic i reduccionista que fragmenta el cos i oblida la integralitat psico-bio-social humana. És un model que posa massa pes en la biomedicina, els hospitals i els serveis especialitzats, en la tecnologia més sofisticada, amb un excés d'utilització de medicaments, i amb una investigació que molt sovint està més centrada en publicar en revistes d'alt impacte i la cerca de beneficis econòmics.

Quines alternatives necessitem? Cal canviar les prioritats de forma radical. Ens cal un model sanitari públic, de qualitat i no precaritzat, que es basi en l'atenció primària, comunitària i els serveis socials, que potenciï la fabricació pública de medicaments i materials sanitaris, i que potenciï la investigació aplicada per resoldre els problemes de salut reals que pateix la població; un model que desmedicalitzi la salut i utilitzi de forma temperada la tecnologia, que tracti a persones malaltes i no a malalties o òrgans malalts... i que sigui participatiu i democràtic. Per fer tot això es imprescindible obrir un gran debat social, enfortir les agències de salut pública i desenvolupar la Llei General de Salut Pública espanyola oblidada des de fa quasi una dècada. I cal també, no ho oblidem, que aquest model estigui en sintonia amb la crisi de civilització que vivim (de salut, cures, econòmica, ecològica i política) que cal comprendre i canviar.

La OMS va publicar un Projecte de resolució, firmat per la UE i Xina, però no els EE.UU., on reconeixia que la vacuna per a la covid-19 hauria de ser un bé públic mundial, cosa que implicaria que els drets de propietat intel·lectual passarien a un segon pla, facilitant un accés igualitari a la vacuna. Creu que s'aconseguirà un accés global raonablement igualitari a la vacuna segons els territoris i les classes socials? O pensa que les grans farmacèutiques i els caçadors de patents es mobilitzaran per impedir que això succeeixi⁵?

El primer que cal dir es que els mitjans de comunicació creen una visió distorsionada sobre les vacunes que crea falses impressions i esperances. I els polítics, per desgràcia, ho aprofiten i ho repeteixen, o inclús ho amplifiquen. Tot i que en pocs mesos els avenços en el coneixement han estat força grans, crec que cal tenir molta humilitat en relació al virus i el desenvolupament de vacunes. El primer es cercar vacunes sense (o amb molt pocs) efectes nocius per després mirar la seva efectivitat, però aquesta pot ser molt variable. Cal ser conscients de que la vacuna de la grip per exemple té una efectivitat molt baixa, mentre que la vacuna del xarampió es barata i efectiva (per sobre del 90%). Avui no sabem quina serà la efectivitat de les vacunes de la covid-19 (els equips que hi treballen en varies d'elles cerquen que almenys tingui una efectivitat del 50%), ni de fet la sabrem fins d'aquí molts mesos, com tampoc sabem si el nivell d'immunitat serà suficient per evitar noves reinfeccions. Això vol dir que, més que probablement, les vacunes no ens permetran acabar amb el problema de forma immediata tal i com ho presenten els mitjans de comunicació. Per tant, hem de tenir en compte la incertesa existent i les previsible limitacions de la seva efectivitat.

No soc un especialista en vacunes però crec que hi ha moltes preguntes sobre la taula per les que encara en sembla no tenim resposta. Qui produirà la vacuna? Una gran part de la investigació biomèdica es paga amb fons públics, però el control, producció i comercialització de la vacuna es troba en mans d'empreses privades. Ens caldria un model que afavoreixi al conjunt de la humanitat amb medicaments i vacunes de propietat i gestió pública, i un elevat control democràtic i comunitari, on les empreses privades no s'aprofitessin del finançament públic de la investigació. I moltes més preguntes: Qui controlarà la vacuna? Hi haurà patents? Es produiran vacunes genèriques perquè tothom

⁵ Per profunditzar en les tensions entre patents en el camp de la salut i drets humans, vegeu Bertomeu, M.J. Spinella, L. (2015). *El derecho a la salud: entre la propiedad intelectual y los derechos humanos. Ludus Vitalis*, XXIII, 44. Accesible online a: <https://ri.conicet.gov.ar/handle/11336/56894>

pugui protegir-se (segurament de forma limitada)? Què faran els Estats? Si no poden comprar els medicaments, produiran genèrics? Encara que tinguem una vacuna efectiva, es distribuirà a tota la humanitat? Això pot ser un procés que duri molts mesos sinó anys. Hi ha molts factors socials econòmics i tècnics que determinaran quina serà la seva distribució i impacte al cap del temps. Com i qui ho faria? En definitiva, encara que disposem de vacunes segures i efectives, tot i que indica que no serà cap panacea per resoldre la situació en que estem. A la llarga, com qualsevol altre pandèmia anterior, resoldrem la situació. El problema serà quin serà el seu cost social i sobre qui recaurà aquest.

Vostè ha defensat que la crisi de la covid-19 hauria de ser una oportunitat per repensar una "normalitat" que ara té molts trets indesitjables: des de les desigualtats a l'ímfim nivell de vida de dues terceres parts de la població mundial, o la forta degradació ambiental. Creu que després d'aquesta crisi hi haurà una comprensió més profunda d'aquestes problemes i serà més senzill posar en marxa solucions?

Es tracta d'un tema obert com es lògic, ningú sap que pot passar, però la veritat es que l'evolució de com van les coses realment no em fa ser massa optimista. Tot i que em sembla que cada cop més gent comença a veure els problemes socials, laborals i ecològics del planeta, crec que la noció de "progrés", de que estem millor que abans i de que seguirem millorant mitjançant la tecnologia, tot i que ara això s'hagi interromput per la pandèmia de la covid-19, roman intacta en la visió hegemònica de les elits, la cultura social i en gran part de l'imaginari popular. Davant la pandèmia, la primera prioritat va estar evitar el col·lapse i l'alt nombre de morts per, tan aviat com es va pogué, retornar a l'activitat econòmica "normal" ho abans possible. El desconfinament tan accelerat que es va fer a l'Estat espanyol empenyat per les pressions dels poders econòmics n'és la prova. Cal tornar a la "normalitat" se'ns repeteix contínuament. Però la "normalitat" al món és que dues terceres parts de la població sobreviu amb menys de 5 dòlars a el dia, que 2.500 milions de persones no tenen una llar per viure en condicions, que beuen aigua potable contaminada, i que molta gent respira, beu i s'alimenta amb tòxics que danyen la vida i la salut. La "normalitat" a Catalunya i Espanya es que una de cada quatre persones està en situació de risc de pobresa i exclusió, i més de la meitat de la població té dificultats per arribar a final de mes.

A un nivell més global, malauradament tampoc em sembla que estem aprenem massa. La pandèmia ha mostrat la nostra fragilitat com individus i com a societat. En plena crisi, durant uns quants mesos, ens hem fet un xic més conscients que sense el treball essencial de molta gent treballadora que sempre ha estat menyspreada no podem viure. I molts han entès -potser per primer cop- que la sanitat pública i el treball de cures és fonamental. Ara, les inèrcies econòmiques, polítiques i culturals del món que vivim fan que canviar no sigui gens senzill. I a més, vivim en un món tan ràpid, amb tants impactes, que no ens queda ni temps per a reflexionar, recordar i ser conscients de les coses. Durant aquesta pandèmia s'han mort milions de persones de fam, s'han mort de milions d'infants per malalties diarreiques... No ens podem “adaptar” a aquesta realitat. M'agrada repetir sovint la coneguda sentència del filòsof hindú Jiddu Krishnamurti quan diu que “no es signe de bona salut estar ben adaptats a una societat profundament malalta”.

Darrerament, quan encara hi ha molts morts per la covid-19 ens sembla que això sigui poca cosa si ho comparem amb el passat març. En una entrevista recent vaig assenyalar que “o invertim en salut pública, en sanitat pública, i en serveis socials o no tindrem salut ni vida.”⁶ Però el problema es molt més greu. Si no creix la consciència social sobre les limitacions d'una vacunació global efectiva i equitativa, la possibilitat de que hi hagi noves pandèmies, o sobre la crisi ecosocial que patim i les causes sistèmiques profundes que hi ha darrera, serà molt difícil canviar la realitat. Oblidem quasi tot i oblidem molt ràpid. I de fet això es promou. Ho podríem dir millor amb les paraules d'un historiador com Jacques Le Goff quan diu que “apoderar-se de la memòria i de l'oblit és una de les màximes preocupacions de les classes, dels grups, dels individus que han dominat i dominen en cada societat.”⁷

La pandèmia ha estat una catàstrofe i un trasbals general (ha trastocat el sistema productiu i el creixement econòmic que les elits cerquen i necessiten com una droga) que ha canviat la societat de dalt a baix, però això no vol dir que ara mateix existeixi la capacitat de canviar el món a millor. En tot cas, encara que no sigui senzill canviar la situació actual, caldrà fer-ho, caldrà canviar radicalment mitjançant una lluita organitzada, intel·ligent i persistent on sapiguem ajuntar moltes forces locals i globals.

⁶ Joan Benach. O invertim en salut pública i serveis socials o no tindrem vida (entrevista de Moisès Pérez). *El Temps*, 19 juliol 2020. Accesible a: <https://www.eltmps.cat/article/10865/joan-benach-o-invertim-en-salut-publica-i-serveis-socials-o-no-tindrem-vida>

⁷ Jacques Le Goff. *El orden de la memoria. El tiempo como imaginario*. Barcelona: Paidós, 1991

Com deia el filòsof coreà Byung-Chul Han, el virus no acabarà per si sols amb el capitalisme, ni tampoc ho farà amb un neoliberalisme que infecta les ments i destrueix les vides.

Voliem preguntar-li sobre aquestes causes sistèmiques a que feia referència, justament. En un article a la revista Contexto y Acción⁸, criticava el relat oficial i mediàtic respecte la covid-19. Incidia en què no s'estaven tractant seriosament les arrels profundes del virus, que són de caire sistèmic, i que els mitjans de comunicació no estaven posant en context el sorgiment i expansió del virus, centrant-se en canvi en el “minut a minut” de la pandèmia i la seva vessant emocional. Podria doncs explicar-nos aquestes causes sistèmiques i la importància d'entendre-les per evitar futures pandèmies?

Els mitjans de comunicació ofereixen una visió massa superficial sobre la pandèmia sense que pràcticament mai parlin de les causes sistèmiques que l'han generat. Sempre hi ha hagut -i sempre hi haurà- pandèmies a la història humana, a vegades amb efectes espantosos, però l'augment global de malalties infeccioses dels darrers decennis ens hauria de fer pensar que les causes de la pandèmia estan lligades al model econòmic i a la crisi eco-social que patim, que alhora s'associen a la dinàmica pròpia del capitalisme. Això ho mostren els estudis científics quan els integrem amb una visió crítica i transdisciplinària. El biòleg Rob Wallace ha explicat que l'aparició del virus està molt lligada a l'alteració global d'ecosistemes, a la desforestació i pèrdua de biodiversitat, al model industrial d'agricultura, al tipus de producció ramadera i a la cerca de rendibilitat com sigui de les corporacions multinacionals.⁹ I per exemple el biòleg Fernando Valladares ha comentat que el millor antídote contra el risc de pandèmies seria preservar la natura i protegir la biodiversitat dels ecosistemes i la genètica, recordant-nos també que interposar espècies entre els patògens i l'ésser humà és el millor tallafocs per protegir-nos.¹⁰ A banda d'això la fragmentació d'hàbitats, la ràpida urbanització i el creixement massiu del turisme i els viatges en avió que en poques hores porten els virus d'un

⁸ Benach, J. (2020). *El relato oficial del coronavirus oculta una crisis sistémica*. Contexto y acción. Accesible a: <https://ctxt.es/es/20200302/Politica/31295/coronavirus-epidemia-crisis-capitalismo-recesion-joan-benach.htm>

⁹ Wallace, R. (2016). *Big Farms Make Big Flu: Dispatches on Influenza, Agribusiness, and the Nature of Science*. New York: Monthly Review Press. Hi ha traducció castellana a l'editorial Capitan Swing.

¹⁰ Valladares, F. (2020). *La biodiversidad nos protege de pandemias*. Blog personal. Accesible online a: <https://www.valladares.info/la-biodiversidad-nos-protege-de-pandemias/>

continent a l'altre, i també cal pensar en la debilitat i mercantilització dels sistemes de salut pública. Al integrar-ho tot veiem que el que hi ha darrere de tot això és el capitalisme i la seva lògica consubstancial d'acumulació, creixement econòmic, benefici i desigualtat que xoca amb els límits biofísics planetaris. En definitiva, les circumstàncies en què les mutacions víriques poden amenaçar la salut i la vida depenen de la societat i en definitiva d'una lògica capitalista extractiva i depredadora. D'aquesta manera, tot apunta a pensar que aquesta no serà l'última pandèmia, sinó que en vindran d'altres i potser més virulentes. Han de venir i hauríem de saber-ho, prevenir-ho i estar preparats.

Per acabar. Quan avui en dia es parla de problemes ambientals des d'una òptica de la salut pública cal pensar també en altres problemes ecològics com la crisi climàtica. Podria explicar-nos com aquests factors ecològics ens afecten o ens afectaran en el futur?

La paraula “ambiental” recull molts elements que necessitem i que formen part de la natura: l'aigua, la terra, el aire, els aliments... El punt crucial a valorar, però, es que els éssers humans no solament necessitem de la natura, sinó que “som natura”. El concebre'ns com quelcom superior a la natura es lliga en bona part a la crisi de civilització que patim. Qualsevol acció que danyi el nostre entorn ens danya a nosaltres, ja siguin els químics que introduïm al medi ambient, l'aire contaminat que produeix vuit milions de morts anuals, o la destrucció de la biodiversitat. Des d'un punt de vista global, cal comprendre amb la profunditat necessària la crisi climàtica que està generant tants i tants problemes (onades de calor, pujada del nivell del mar, contaminació de l'aire, macroincendis, etc.) que afecten a la salut humana i dels animals, però també cal ser conscients de la crisi ecològica en un sentit més ampli.¹¹ Els països, les empreses i els grups socials rics en són els gran responsables. O bé aconseguim reduir i canviar el tipus de producció industrial massiu (i en millorem la seva eficiència), alhora que canvien les nostres vides quotidianes amb menys consum, la producció de béns de consum més essencials i propers, i la creació d'una economia solidaria i homeostàtica, que gastin molta menys energia i adapti el metabolisme ecosocial als límits biofísics de la Terra, o no tindrem futur. Al 2019, per exemple, es van sobrepassar (“l'extra-limitació” o

¹¹ Vegeu, per exemple: Rockström, J., W. Steffen, K. Noone, et al. (2009). *Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity*. *Ecology and Society* 14(2): 32; Steffen W, Richardson K, Rockström J, et al. (2015). *Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet*. *Science* 347(6223).

overshooting en anglès) els límits biofísics del planeta el 29 juliol, al 2020 amb la pandèmia i la parada econòmica això s'ha alentit una mica produint-se a la tercera setmana d'agost. Això no es sostenible. Per posar un exemple, es com si taléssim arbres d'un bosc a major velocitat que la capacitat que te de regenerar-se, i ho fem cada cop més acceleradament i amb una fusta que va a les mans d'uns pocs privilegiats. Això es el capitalisme, es multiplica constantment com si es tractés d'un virus. El capitalisme funciona com una màquina imparable que s'organitza amb una estructura financera i social al voltant del imperatiu de l'acumulació per tractar d'aconseguir un creixement permanent i accelerat. I es que sense un creixement del PIB d'almenys el 2-3% anual el sistema no funciona bé. I a mes el creixement es una corba exponencial. Això vol dir per exemple que el PIB es duplica cada vint i pocs anys per després tornar-se a duplicar, i així successivament de manera cada cop mes ràpida, amb tot el que això comporta de despesa energètica, us de materials i recursos. Per molt de verd que pintem l'economia o les empreses, o per molt que usem paraules com 'sostenibilitat' o 'resiliència', això no pot continuar indefinidament. Haurem de decreïxer selectivament, per les bones o per les males com diu el físic i gran divulgador de la crisi energètica Antonio Turiel.¹² Sota el capitalisme estem davant de l'absurd de necessitar un creixement continuat i infinit per evitar el col·lapse, que ens portarà al col·lapse.¹³ Més tard o mes d'hora superarem mal que bé el virus biològic, superarem la pandèmia, però el virus d'acumulació, creixement il·limitat i desposseïó en que es fonamenta el capitalisme està en guerra contra la humanitat i està destruint la vida. La petita minoria amb el poder polític, econòmic i repressiu no sembla disposada a fer els canvis essencials que necessitem per evitar-ho. El futur de la humanitat no està escrit enlloc, però serà possible generar aviat una majoria social que tingui la consciència i poder necessaris per canviar aquesta realitat?

¹² Turiel, A. (2020). *Petrocalipsis: Crisis energética global y cómo (no) la vamos a solucionar*. Editorial Alfabeto.

¹³ Hickel, J. (2020). *Less is more. How Degrowth Will Save the World*. London: William Heinemann.

Reseña de: García, F. y Soares, A. (2020). *El virus como filosofía. La filosofía como virus*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Miguel Galiana Steinbrüggen¹

En política siempre hay y habrá múltiples conflictos a analizar pero se dan ciertos casos, en los que la herida que se genera en la sociedad no puede curarse superficialmente, ni tampoco es posible taparla con meros parches. Esas son las ocasiones en las que todos, independientemente del papel que juguemos en la sociedad, podemos llegar a ver las entrañas del sistema o de los distintos sistemas a los que pertenecemos. La crisis de esta última pandemia mundial, evidentemente, nos ha permitido ver las vulnerabilidades políticas, económicas y sanitarias de nuestros sistemas afines, y dichas debilidades son señaladas en el libro a reseñar, pero hay algo más importante que, a veces adrede y a veces sin querer, queda retratado hasta el extremo en *El virus como filosofía. La filosofía como virus*, y es la profunda crisis académica e incluso moral que vive la filosofía. Esta es la razón por la que este libro ha merecido nuestra atención en el presente número.

Ante la nueva situación que sufrimos desde hace menos de un año, todo lo que existía ha tratado de adaptarse de una forma u otra al nuevo modo de vida logrando resultados de éxito muy variados. Éramos también conscientes de que otros verían una oportunidad para lucrarse en esta desdichada situación, pero lo que muy pocos supimos anticipar fue que desde muy cómodos escritorios, buscando vender unos pocos libros o, quizás, tan solo por tener algo más de visibilidad en el ámbito editorial, muchos filósofos o personas con la carrera de Filosofía iban a darse muchísima prisa para poder decir la

¹ maikigs96@gmail.com. Universitat de Barcelona.

suya. Mientras algunos responsables sanitarios iban corriendo entre salas de prensa sin ponerse de acuerdo ni siquiera consigo mismos respecto a la utilidad de las mascarillas, algunos ya habían dejado su artículo para la posteridad con su última ocurrencia al respecto. La suerte de tener este libro entre manos es que, a pesar de que en muchos fragmentos participa de aquello que se acaba de criticar en la presente reseña, también hay en él una exposición comentada de todas aquellas cosas que gente como Žižek, Butler, Han, Preciado o Vattimo, entre otros, han decidido que les era conveniente decir. Es importante remarcar que a día de hoy aun no hace un año que dio comienzo la pandemia. Foucault, como bien se indica en el libro, hizo un análisis político de lo que la lepra y la peste fueron, y lo hizo observando esos fenómenos siglos después de que estos sucedieran; aquí encontramos a un grupo de intelectuales que ha querido hacer un análisis no de lo que el mundo era, sino de lo que el mundo será después de un acontecimiento que aún se está dando. Para la obra de Foucault, siendo aun relativamente reciente, se puede creer que el tiempo pasará bastante bien, en cambio, en este caso, ya a estas horas podemos ver como los análisis de los que se supone que deberían ser nuestros referentes intelectuales han caducado ya en menos de un año, y en este libro lo podréis constatar como cuando no se sabe qué decir; incluso si parece que hay que decir algo obligatoriamente, lo mejor es callarse.

No se puede salvar totalmente a los autores de este texto del doloroso comentario del anterior párrafo, ya que se hacen partícipes del crimen al comenzar con unas páginas tremendamente catastrofistas que, unidas al exceso literario en las palabras, pueden ser vistas como un sensacionalismo innecesario. De todos modos, ese tono se usa refiriéndose más a cómo el poder reacciona ante la pandemia que no al hablar de la Covid-19 en sí, ya que del virus se habla de un modo bastante natural y sin excesivo temor. El tono del texto que, siendo atrevido y categórico, está bien fundamentado, no goza de un mayor pesimismo que el que se suele ver en cada uno de los pensadores anticapitalistas al hablar de la actualidad, pero aun así, si en la mente del lector hay aunque sea un poco de pánico al virus (cosa que es prácticamente segura), la primera parte del libro le va a parecer el inicio de una novela distópica.

Tras la introducción tenemos aquello que ya hemos comentado, y en lo que ahora entraremos en algo más de profundidad: Nos encontramos con un valiosísimo comentario de los principales filósofos que se han pronunciado sobre la pandemia, siendo el caso de Žižek el más notorio, y también el que se lleva por parte de los autores la mayor crítica

por su ingenuidad, ya que el esloveno creyó que esta era una oportunidad para que apareciera una suerte de nuevo comunismo global. Los autores prácticamente se mofan de esa idea infantil, haciendo ver que el capitalismo tiene demasiada capacidad de adaptación como para caer por una pandemia. Ese error no hubiera sucedido si se hubiese tenido la decencia de esperar unos meses para pronunciarse sobre un fenómeno de tanto calado, si Žižek hubiese hecho la famosa publicación tras el verano y hubiera visto cómo todos aquellos espacios que ocupaban pequeños negocios eran absorbidos por empresas como Amazon, quizás se hubiera ahorrado un error más en su lista de predicciones fallidas. Vemos también cómo Han no queda muy bien parado en la lectura que hace de los hechos y en sus predicciones, así como un Paul Preciado que, si bien es comprensible en su texto, sigue haciendo unas lecturas políticas un tanto contraintuitivas y extrañas, aun tomando como referencia aquellas de sus anteriores obras que le merecieron el respeto del que hoy puede presumir.

Antes de llegar a la conclusión del libro nos encontramos con un cierto volumen de páginas, relativamente extenso (siendo que el libro es particularmente corto). Estas serían bastante interesantes, y volverán a serlo en algún momento, pero ahora mismo, por la increíble actualidad periodística de la que este tema goza, es muy posible que no atrapen la mirada de excesivos lectores. Una persona que vea las noticias o lea un diario cada tres días puede encontrarse explicadas de forma más sencilla todas las ideas que aparecen en estas líneas. De hecho, todos estamos hartos de que se nos explique cada día lo mismo acerca de este fenómeno. Esto puede hacernos preguntar por si era necesario para expresarse usar todo el glosario de filosofía política con todos esos neologismos que tanto le gustaban a Foucault. Puedo entender que hablar de necropolítica es usar el término con precisión y es justo el necesario para el momento en el que se está hablando, sin embargo, muchas otras veces puede verse como la exposición de un problema que continuamente está siendo visto en televisión es expresado con un vocabulario extraño (aunque también cómodo para los que son versados en la materia) que provoca que todo un público que podría interesarse legítimamente por el tema se aleje definitivamente de esta serie de textos. También hay en la opinión de estos dos autores un problema de precipitación: se habla muchas veces de un poder político, biológico y farmacológico dando a entender que hay entre las autoridades sanitarias y el gobierno un objetivo común, y uno puede usar palabras muy grandilocuentes, pero si los hechos están en contra de las afirmaciones no hay nada que hacer. Las autoridades sanitarias no están de acuerdo con las decisiones del poder político, ni parece que vayan a estarlo.

Poco de lo que se habla en este libro es realmente filosofía. El comentar la actualidad y tratar de hacer predicciones se ha popularizado hasta tal extremo que, cualquier persona, con que tan solo sepa leer y escribir, puede estar haciéndolo por internet cada día. En un tema de tantísima actualidad, la precisión de los términos no va a determinar si se es un buen lector de la situación, la diferencia está entre acertar o fallar, y aquí estos filósofos han fallado y el libro lo muestra de forma honesta pese a que no se libra él mismo de fallar también. No hay un consenso entre los poderes sanitarios, económicos y políticos respecto a cómo gestionar la pandemia, por lo tanto podemos descartar una conspiración general contra el ciudadano para poder perfeccionar las formas de vigilar y castigar. Entre los países occidentales hay una heterogeneidad cada vez mayor a la hora de enfrentarse a la situación, lo cual no nos permite ser muy rigurosos al hacer esa división entre oriente y occidente como dos bloques respectivamente homogéneos. No estamos más cerca, sino mucho más lejos que antes, de vernos abocados a un nuevo comunismo. Como antes se ha dicho, los sanitarios y los políticos tienen dos formas de hacer y de pensar completamente contradictorias, todo lo contrario a lo que algunos dicen o insinúan. Por último podemos ver también cómo el sistema de rastreo es tan ineficaz, que también podemos descartar la idea de Preciado y de que se quiere tener un control molecular sobre nuestros cuerpos. Todos tienen unas ansias incontenibles de ser futurólogos, comentaristas de actualidad que simplemente usan el vocabulario de un filósofo academicista, pero no nos equivoquemos porque esto no es filosofía, pues nuestra disciplina, en lo que a hechos se refiere, debe hablar de lo que es, de lo que será deberían ocuparse otros.

La conclusión que los autores dejan plasmada en el libro es bien interesante, pues se hace una demanda de una política que incluya a la naturaleza y a la forma de relacionarnos con ella como prioridad, siendo que hasta ahora estamos viendo únicamente en la pandemia las caras visibles del sistema sanitario, así como las del sistema económico. Esa exposición de lo que debiera ser lo político sí que es filosofía de verdad y merece que nuestros ojos pasen por sus letras. Pero se debe insistir en que lo que realmente hace al texto merecedor de nuestro dinero es ese bonito compendio de cómo no hacer filosofía, o qué es lo que sucede cuando los filósofos quieren transformarse en comentaristas de actualidad. Una actualidad, por cierto, que jamás les ha tratado bien históricamente: viéndoles como divertidos bufones cuando fallan o dicen cosas incomprensibles (el caso actual) o dándoles cicuta cuando aciertan.

La sexualidad como significante flotante. Perspectivas de aproximación a la transexualidad

Júlia González Ràmia¹

Resumen. El presente trabajo de investigación trata de reflexionar acerca de los procesos de construcción de la sexualidad como significante flotante, como un concepto en pugna en el centro de las luchas políticas. Para abordar este objeto de estudio se plantea analizar algunas de las tecnologías de intervención en la sexualidad a partir del ejemplo del colectivo trans, un grupo social cuya sexualidad es objeto de interpelación social y, de forma paralela, personal. En este trabajo de investigación se han identificado tres discursos en relación al proceso de intervención y regulación de la sexualidad de las personas trans: el de los movimientos sociales, el de la psicología y sexología, y el del sistema médico-hospitalario. El objetivo que se plantea es estudiar estas tres perspectivas de aproximación y analizar los mecanismos y protocolos a través de los cuales se (re)produce una determinada forma de hablar, pensar e intervenir en la sexualidad de las personas trans.

Palabras clave: sexualidad, dispositivo de intervención, colectivo trans, movimientos sociales, discurso experto, mecanismos de regulación.

Abstract. This dissertation intends to reflect on the construction of sexuality processes as a floating (or changeable) signifier and as a concept that doesn't find things easy in the heart of political struggles. In order to address this subject of study, sexual intervention technologies will be analysed focusing on the example of the trans community, a social group whose sexuality is often the target of social and personal interpellation. The following three speeches are identified in relation with the intervention process and the sexuality regulation of trans people: the one concerning social movements, the one focused on the psychological and sexological point of

¹ juligo09@ucm.es. Universidad Complutense de Madrid.

view, and the one concerning the medical-hospital system. The aim in this research is to study these three perspectives and to analyse the mechanisms and the protocol through which a specific way of speaking, thinking and intervening is (re)produced when it comes to the trans people's sexuality.

Keywords: sexuality, intervention device, trans collective, social movements, expert discourse, regulatory mechanisms.

INTRODUCCIÓN

La sexualidad ha sido objeto de numerosas tecnologías de intervención desde el principio de los tiempos. A pesar de ser ubicado vivencialmente en el territorio simbólico de la vida privada de las personas, la sexualidad se posiciona en el centro de la intervención pública. El gobierno de la sexualidad del colectivo trans representa un ejemplo emblemático de estos modos de intervención social y política. El discurso hegemónico que ha imperado durante muchos años en relación con la transexualidad afirma que el malestar que manifiestan las personas trans reside en las vivencias con el propio cuerpo. Sin embargo, en los últimos años, han aparecido nuevos discursos a través de los cuales se reivindica un cambio en las representaciones del cuerpo y su vínculo con la identidad sexual, y propone un nuevo paradigma en que la transexualidad se convierte en un aspecto relacional, colectivo y estructural. En este combate por resignificar la sexualidad, diversos movimientos sociales, como el colectivo trans, problematizan un modelo hegemónico que clasifica y categoriza a las personas en hombres y mujeres, e impone un sistema binario que empuja a los individuos a hablar, pensar y actuar de una forma determinada en relación a su sexo, cuerpo e identidad. En este sentido, los debates actuales convierten al colectivo trans en un fenómeno social de gran relevancia sociológica, pues existe una lucha de fuerzas entre distintos actores, para dar un significado determinado al género, sexo, e identidad.

Este trabajo de investigación tiene como marco general el análisis de los procesos que convierten a la sexualidad en un espacio susceptible de intervención y regulación social. Se parte de la idea de que la sexualidad conforma un espacio construido por varios dispositivos que no tienen por qué estar ligados entre sí. La sexualidad es un significante

flotante porque su conceptualización puede ser constituida en base a ideas, valores y discursos que proceden de diferentes grupos sociales.

Se plantea como objetivo de investigación identificar los principales ámbitos y agentes que participan en el proceso de intervención y regulación de la sexualidad, a partir del ejemplo del colectivo trans. Se trataría de estudiar quién y cómo se interviene en la regulación de la sexualidad de este grupo, desde qué disciplinas se trata y qué implicaciones tiene en la construcción de un modelo normativo de la sexualidad. El presente trabajo plantea varios objetivos específicos. En primer lugar, conocer el marco conceptual a través del cual se nombra la transexualidad en cada uno de los discursos identificados, para dar cuenta de las distintas formas de gobernar e intervenir en la sexualidad del colectivo trans. En segundo lugar, se tratará de identificar los protocolos que se activan cuando una persona expresa cierto malestar con la identidad o la sexualidad atribuida en base a su cuerpo, con el objetivo de analizar los procesos a través de los cuales se regula la sexualidad desde las diferentes perspectivas de aproximación. Conocer el papel de los profesionales, y los instrumentos y mecanismos que entran en juego en el proceso de intervención de la sexualidad y del cuerpo del colectivo trans. En tercer lugar, se plantea analizar los resultados o consecuencias percibidas del proceso de intervención de la sexualidad de este colectivo, esto es, entender cuáles son los objetivos que se esperan desde cada una de las perspectivas de aproximación.

En cuanto a la metodología de investigación, la recopilación de datos empíricos (primarios y secundarios) se realiza a través de dos tareas metodológicas fundamentales. En primer lugar, una investigación documental en la que se incluyen documentos de distinto orden y, en segundo lugar, un trabajo de campo realizado mediante cuatro entrevistas en profundidad a diferentes informantes clave. Tras una primera fase de captación e identificación de un mapa de actores, se procede a clasificar según los dominios profesionales a los que pertenece. Tres son los actores principales detectados: aquellos vinculados con movimientos sociales, la psicología y la sexología y el sistema médico-hospitalario. Estas tres perspectivas se vinculan a diferentes modelos de aproximación a la sexualidad, y en particular, al colectivo trans. En función al modelo de aproximación estudiado se detectan diferentes formas de abordar el problema, distintos espacios y conceptos a través de los cuales se habla de ello, y diferentes objetivos que alcanzar. Por otro lado, a través de las entrevistas en profundidad se trata de reconstruir

las distintas perspectivas cruzadas que cada actor y disciplina ofrece con relación al fenómeno estudiado.

El presente artículo está dividido en tres partes fundamentales: la primera, en la que se plantean los ejes teóricos a través de los cuales se ha articulado el marco teórico de esta investigación; la segunda, en la que se desarrollan los principales resultados del análisis empírico; y la tercera, con las reflexiones finales.

REFERENCIAS TEÓRICAS

Perspectiva foucaultiana: la construcción de la verdad y el dispositivo saber/poder

El enfoque que se plantea en este trabajo para analizar la sexualidad como espacio susceptible de ser intervenido y regulado se basa fundamentalmente en el pensamiento de Michel Foucault vinculado al análisis de las tecnologías de poder, el discurso científico, la regulación de las subjetividades y la sexualidad como dispositivo de poder.

A partir del siglo XVII aparece lo que Foucault denomina el poder disciplinario, un sistema integrado en la estructura social que regula de forma permanente a los individuos, un sistema de relaciones de poder múltiples, automáticas y anónimas (Guillen, 2004). Foucault (1993) afirma que es necesario dejar a un lado la concepción jurídica del poder basada en la prohibición y la regla, y proceder a un análisis del poder desde su funcionamiento, no desde su representación. El autor plantea la existencia de varios poderes, formas de dominación, de sujeción que operan desde distintos puntos repartidos en una red relacional. El poder se expande en todas las dimensiones de la estructura social, y sigue una lógica interna por la cual distintas técnicas se relacionan entre sí (Foucault, 1976).

Foucault (1993) afirma que, a partir del siglo XVII, el poder se ha organizado en torno a la vida, a través de lo que él denomina las disciplinas. La disciplina sería un mecanismo de poder por el cual se alcanza el control en el cuerpo social e individual, a través de las técnicas de individualización del poder: “cómo vigilar a alguien, cómo controlar su conducta, su comportamiento, sus aptitudes, cómo intensificar su rendimiento, cómo multiplicar sus capacidades, cómo colocarlo en el lugar donde será más útil” (1993: 6). El concepto de *biopolítica* es introducido por el autor para significar

un movimiento surgido desde el siglo XVIII dirigido a racionalizar los problemas propios de los seres humanos como salud, higiene, sexualidad, natalidad, longevidad, razas... por parte de la práctica gubernamental.

Foucault plantea la necesidad de analizar las relaciones de poder y sus vínculos con la producción de verdad y la subjetividad. Su interés reside en el análisis de las formas de dominio que pasan por el ejercicio de la competencia científica, del conocimiento especializado, de la cualificación profesional. En la sociedad contemporánea, el saber de los expertos tiene una relevancia cada vez mayor para el control de los seres humanos. En el ámbito terapéutico o médico, este tipo de poder consiste en el diagnóstico de una patología o en la administración de una terapia correctora o normalizadora (Campillo, 2013). Frente a esta nueva forma de poder, diversos actores pugnan por la reapropiación del control del propio cuerpo, de la propia salud, de la propia vida, de la propia subjetividad. En este sentido, Foucault afirma que el poder y el saber están estrechamente vinculados, que se implican de forma directa y mutua, y que no existe una relación de poder sin la correlativa construcción del saber. Actualmente, el régimen político de la verdad está ligado al discurso científico y depende de las instituciones que lo producen.

La aparición de un “saber experto” propio del ámbito científico ha influido en la construcción de un discurso específico acerca de la sexualidad. Según Foucault, la sexualidad se convierte en un mecanismo de control social clave, a través del cual sustentar la identidad, un espacio sobre el que marcar la frontera entre lo permitido y lo prohibido. La sexualidad se identifica como instrumento a través de cual se puede garantizar la vigilancia sobre los individuos, como una tecnología capaz de construir y regular cuerpos y subjetividades (Foucault, 1995). El autor desarrolla una crítica a la concepción esencialista del sexo y a la patologización de las sexualidades no reproductivas (entre otros) que persigue la función de reforzar el modelo de sexualidad normativo.

El género como dispositivo de poder y práctica performativa

El conjunto de aportaciones feministas, que analizan la construcción de la subjetividades masculinas y femeninas, parten del análisis de los procesos a través de los cuales los individuos integran normas y valores de género, prestando especial atención a los procesos de aprendizaje de los roles de sexogénero y la socialización diferencial.

A través de la reflexión de Simone de Beauvoir sobre la identidad de género como un proyecto moral (“la mujer no nace, se hace”) se establecieron las bases previas que promovieron la posterior reflexión sobre sexualidad y género. El concepto de sistema sexo/género introducido por Rubin (1975) es considerado una de las herramientas conceptuales más relevantes en el proceso de desnaturalización de la sexualidad por parte de los feminismos. Con este concepto se pretende destacar la dicotomía naturaleza/cultura que subyace, en la que se percibe lo natural como una cualidad innata, algo que viene dado mientras que lo cultural se entiende como resultado de la reflexividad, subjetividad y la acción humana (Cavia, 2017: 98).

En los años ochenta algunas autoras empiezan a aportar nuevas perspectivas en relación con el estudio de las mujeres, dando espacio al análisis con otras miradas sobre el género. Autoras como Nancy Fraser (1989), Catherine Mackinnon (1987), Dorothy Smith (1987), Raewyn Connell (1987), Susan Bordo (1993) y Linda Nicholson (1995) fueron las que realizaron nuevas aportaciones (desde diferentes feminismos). Con la irrupción académica de las perspectivas post-estructuralista y postmoderna, se da una re-teorización de las categorías sexo y género. Se trata de superar analíticamente y denunciar el pensamiento binomial sexual hombre-mujer, y de género masculino-femenino y se impone la necesidad de trascender lo binario. Uno de estos enfoques analiza el género en tanto que prácticas y dispositivo de subjetivación. En este sentido, la sociología crítico-feminista asume que el binarismo de género interviene en la sociedad como un dispositivo de poder social, corporal y subjetivo. Esta perspectiva de análisis se puede observar a través de los trabajos de autoras como Pujal y Amigot (2010) y Butler (2007).

Pujal y Amigot (2010) abordan un enfoque particular del sistema sexo/ género, considerando, desde la perspectiva analítica de Foucault, el género como un dispositivo específico de poder a la vez que, como categoría relacional, es decir, que opera siempre en intersección con otras categorías de poder. “El dispositivo de género opera para reproducir y regular identidades sexuales y la subordinación de las mujeres” (Pujal y Amigot, 2010: 134). El género se comprende como dispositivo de poder pues este regula las relaciones entre la categoría sexo y género, como dispositivo corporal porque sexualiza y objetiviza el cuerpo con el fin de cumplir determinadas funciones sociales, y como dispositivo de subjetivación porque forma parte del *self* (Guilló, 2018: 30).

En esta línea, la obra de Butler ha tenido especial relevancia en las ciencias sociales, pues para esta autora la representación del género va más allá de la reproducción, e incluye la performance del género (su construcción y deconstrucción). Judith Butler (2007) problematiza la categoría “mujer”, y afirma que los conceptos de género y sexualidad están unidos de forma intrínseca. Butler defiende que el género es un proyecto performativo, que se encuentra en las experiencias y comportamientos de los individuos. Butler (2007) enfatiza el carácter construido del género, y señala que el género es un proceso de interpretación de la realidad social marcado por normas y simbologías socioculturales. El género deja de ser una expresión propia de la esencia natural que sería el sexo, sino que el sexo se convierte en un efecto de la división social entre géneros.

El discurso experto: el papel del conocimiento científico en la producción de sujetos regulados

Durante el siglo XIX el conocimiento científico se despliega a través de varias disciplinas que configuran discursos en relación con el cuerpo, el sexo y las identidades. La biología, la medicina y la psiquiatría son algunas de las disciplinas que han tenido un papel más relevante en la construcción de una política de la verdad, un discurso hegemónico con el que poder definir los límites de las prácticas sexuales, establecer unas pautas de comportamiento determinadas y configurar identidades subjetivas en relación con la sexualidad.

La biología juega un papel muy relevante como disciplina experta que, a través de su concepción esencialista entiende la sexualidad como un atributo universal de los individuos, como un producto de la selección natural vinculada a la reproducción y la fisiología humana. El proceso de naturalización de la diferencia sexual es uno de los aspectos más relevantes en cuanto a la concepción de la sexualidad que se construye durante el siglo XIX desde el discurso científico. Tal y como expresa Coll-Planas (2009), la argumentación básica del esencialismo biologista es que las diferencias entre hombres y mujeres responden a propiedades bioquímicas de las células cuyas características están determinadas por los genes. Este tipo de discurso postula que las diferencias entre el hombre y la mujer son de origen biológico, y que la constitución biológica ha influenciado en el comportamiento humano, pues la evolución de la especie ha quedado marcada en los genes (Fisher, 2000). Este discurso esencialista sigue vigente en algunos de los

planteamientos científicos en cuanto a la transexualidad, y tiene una repercusión a nivel social, pues basa la concepción del sexo como algo natural e innato (Coll-Planas, 2000).

Por otro lado, la psiquiatría ha tenido tradicionalmente una mirada patologizante de las disidencias sexuales, manteniendo en muchas ocasiones posiciones de exclusión y criminalización en relación a determinados comportamientos y prácticas sexuales. Dentro de la psiquiatría, los manuales o guías de clasificación de trastornos mentales tienen un peso muy relevante, pues son producto de investigaciones y experimentos de carácter científico, a la vez que llevan implícita una forma de interpretar el mundo, así como los valores e imaginarios sociales de quienes producen este conocimiento. El DSM (Manual Diagnóstico y Estadístico de los Trastornos Mentales) y el CIE (Clasificación Internacional de Enfermedades) se convierten en dos de los principales instrumentos analíticos a través de los cuales la psiquiatría fija una serie de estereotipos mediante la clasificación de los trastornos mentales. La categorización de la transexualidad como un trastorno mental implica que las personas transexuales deben de superar determinadas evaluaciones psiquiátricas para acceder a un tratamiento hormonal y/o quirúrgico y, de este modo poder modificar su sexo y su nombre en los documentos oficiales (Missé y Coll-Planas, 2010).

Por último, el papel que juega la medicina es clave para reconstruir el proceso de intervención de la sexualidad y la construcción de un discurso normalizador de esta. Tal y como expresa Guash (1993), tras la progresiva pérdida de legitimidad de la religión, la medicina aparece a lo largo del siglo XIX como la encargada de gestar una nueva legitimidad a través de la (re)producción de un modelo de normalidad sexual que es heterosexual, reproductivo y moral. El discurso de la medicina proveyó al discurso legal de las consideraciones necesarias para establecer un criterio jurídico de criminalización hacia ese grupo de la población. Proporcionó al ámbito político/judicial, los argumentos necesarios (basados en la teoría experta) para determinar qué actos y qué personas se consideraban desviados sexuales (sociales) (CollPlanas, 2009).

Durante la primera mitad del siglo XIX, las disidencias sexuales simbolizan un problema de orden público y, no es hasta la segunda mitad de siglo cuando la medicina comienza a interesarse por este tipo de prácticas, y empieza a predominar una tendencia clasificatoria y definitoria de los comportamientos sexuales. A principios de siglo XX, el proceso de patologización queda justificado y legitimado por grandes instituciones

médicas como por ejemplo la OMS (Organización Mundial de la Salud), a través de las cuales se establecen conceptos y protocolos con el fin de regular y controlar la población a través de la sexualidad y el cuerpo que no corresponden con los estándares normativos (Coll-Plana, 2009). En el año 1980 el DSM-III incorpora la categoría de transexualidad, y en 1994 se transforma en “trastorno de identidad de género”, con la disforia de género como síntoma principal. En la elaboración de los criterios de diagnóstico queda normalizada y se da por sentada la absoluta correspondencia entre el sexo biológico y la identidad de género. En este sentido, cualquier persona que rechace el género asignado según su sexo biológico es susceptible de padecer dicho trastorno. La psiquiatría del DSM legitima el sistema dicotómico de sexo/género, e ignora el influjo de las convenciones culturales y sociales que articulan los estereotipos y roles de género propios de la sociedad patriarcal occidental.

ANÁLISIS EMPÍRICO

El análisis empírico de este trabajo se plantea en base a la identificación y al estudio de una variedad de documentos que tratan de dar cuenta de las diferentes disciplinas, mecanismos y ámbitos que de un modo u otro participan en el proceso de intervención de la sexualidad. Se ha realizado una revisión exhaustiva de las asociaciones, colectivos sociales o fundaciones existentes en la Comunidad de Madrid relacionadas con la problematización e intervención en la sexualidad del colectivo trans. El análisis de estos documentos persigue el objetivo de identificar de forma exploratoria los principales ámbitos/agentes de intervención y regulación en la sexualidad del colectivo transexual. Tal y como se explicaba en la introducción, se han identificado tres perspectivas de aproximación al colectivo trans: la de los movimientos sociales, la de la psicología y la sexología, y la del sistema médicohospitalario. En esta segunda parte se plantea exponer los siguientes aspectos de cada uno de los discursos identificados: problematización de la sexualidad, mecanismos o recursos de intervención, resultados o consecuencias.

LA LUCHA TRANS DESDE LA PERSPECTIVA DE LOS MOVIMIENTOS SOCIALES

Los movimientos sociales representan uno de los agentes con mayor capacidad de transformación y cambio. En el caso de la sexualidad, el colectivo LGTBI tiene una larga

historia de lucha y reivindicación de los derechos y libertades sexuales, y la defensa de las diferentes prácticas e identidades sexuales. Las contradicciones en torno a la sexualidad generan conflictos políticos en los cuales los movimientos sociales intervienen poniendo el objeto (la sexualidad) en pugna en el centro del debate público.

El sistema binario heterosexual como fuente del problema

Desde la perspectiva de los movimientos sociales se presenta la sexualidad como un espacio construido socialmente, y la base conceptual de la que se parte contempla la sexualidad como un aspecto susceptible de ser intervenido políticamente. Asimismo, la sexualidad no se vincula a un aspecto natural, sino como resultado de un contexto histórico y social. Por ese motivo, se problematiza el sistema sexo/género para dar cuenta de los procesos de construcción social de la identidad trans y la regulación de las subjetividades. La forma en la que se habla y pone nombre a aspectos vinculados a la sexualidad, y de forma particular, al colectivo trans, es muy similar en todos colectivos LGTBI analizados. Se hace referencia a un “enfrentamiento entre el papel de género de nuestra sociedad (binario y mutuamente excluyente, se de uno o de otro) y las circunstancias y realidad de unx mismx” (Cogam, 2019). Se plantea el sistema binario como agente opresor que, a partir de las normas sociales basada en el sistema de dos géneros se (re)producen determinadas normas que sancionan y estigmatizan al colectivo trans. Esto significa que las personas trans viven como conflicto la relación con su cuerpo debido a un conjunto de creencias que en algún momento han sido interiorizadas a través de los diferentes procesos de socialización. Los movimientos sociales proponen debatir y cuestionar los códigos culturales y sociales que promueven la creencia de que la identidad masculina y la femenina está asociada a una corporalidad biológica y unos roles/valores concretos.

Desde el discurso de los movimientos sociales, el sexo se define como el conjunto de características biológicas a partir de las cuales se establece la distinción entre hombre y mujer. Se enfatiza el hecho de que el sexo no es determinante a la hora de establecer una identidad en las personas. En contraposición al sexo, se encuentra definición de género que se identifica con el conjunto de contenidos sociales y culturales que se asocian a las características biológicas que diferencian a hombres y mujeres estableciendo comportamientos, actitudes y sentimientos masculinos y femeninos. De este modo, las

personas trans son aquellas que se identifican o se expresan con un sexo/género diferente al asignado al nacer. Se observa cómo la forma de nombrar al colectivo trans se basa en una visión de género que reivindica el carácter construido de la identidad. Las personas transgénero son las que deciden “desempeñar el papel de género que desean sin necesidad de cambios corporales” (Cogam, 2019).

El carácter construido del género se puede observar en la experiencia personal de muchas personas trans cuando hablan de los sentimientos, emociones y vivencias respecto a su identidad de género y cómo la expresan al resto. Tal y como se observa en la siguiente cita, el género se concibe como un proceso de interpretación de la realidad social marcada por normas y simbologías socioculturales.

“Entonces cuando ya empecé a tener una apariencia más masculina, por el corte de pelo, la ropa de chico, un día salimos de fiesta mis amigos y yo, y unos chicos me saludaron como los demás chicos: “ey ¿qué pasa tío?”. Mira, la sonrisa que me salió en ese momento... Les dije a mis amigos: “no digáis nada, vamos a dejar que me sigan tratando así” (...) me estaba gustando como me estaban tratando, me estaba sintiendo súper bien cada vez que se estaban refiriendo a mí en masculino” (E1²).

Por otro lado, la patologización de la transexualidad y los problemas que conlleva en la salud de las personas trans también es un aspecto que desde el discurso de los movimientos sociales se ha problematizado en gran medida. Asimismo, se reclama una mayor sintonía entre la Unidad de Identidad de Género del sistema sanitario y las organizaciones del colectivo. Se denuncia la falta de datos públicos sobre los recursos humanos, protocolos de atención y actuaciones realizadas en la UIG. También se reclama una mayor sensibilización y formación en torno a la atención trans tanto por parte de los profesionales como los servicios del sistema de salud público, con el objetivo de mejorar los canales a través de los cuales obtener información o apoyo.

Reivindicación y transformación social

El discurso de los movimientos sociales persigue el objetivo de alcanzar la igualdad real para las personas del colectivo trans, la transformación de la sociedad y eliminar la

²Entrevista 1: persona transexual

discriminación y la transfobia. Para lograr estos objetivos se presentan dos mecanismos fundamentales: en primer lugar, ofrecer recursos y servicios para las personas del colectivo que necesiten todo tipo de ayuda (legal, psicológica, social, informativa, de salud) y, por otro lado, reclamar cambios a nivel político, legal y social, como por ejemplo un mayor reconocimiento de la transfobia como conflicto social y político. En cuanto a los proyectos de apoyo, se han identificado dos programas clave dirigidos por organizaciones del colectivo LGTBI que sirven para analizar los mecanismos de intervención, objetivos y funciones de estos proyectos. Cogam ofrece un servicio especializado para el colectivo trans llamado *trans(informadas)*, que promueve información, apoyo y acompañamientos a jóvenes trans y a sus familias.

“Somos mujeres y hombres, y también somos personas no binarias. Negar nuestra existencia no anula nuestra realidad (...) Denunciamos que la administración ni garantiza nuestro derecho al trabajo ni crea puestos de trabajo para nosotres² como colectivo vulnerable que somos” (Cogam, 2018).

La FELGTB dispone de un grupo de apoyo llamado *Preventrans* a través del cual se activan unos mecanismos de prevención VIH para las mujeres trans trabajadoras del sexo (TTS). A través de esta atención se realiza una evolución de las necesidades y demandas sociales y de salud de este colectivo. Este proyecto también ofrece programas de formación y mediación a través del cual se emplea la metodología de la educación de pares; se llevan a cabo estos talleres y acciones formativas de sexo seguro y salud sexual en las ONGS. En definitiva, el objetivo final que persiguen los grupos de apoyo es hacer que las personas del colectivo vivan la relación con su cuerpo, sexualidad e identidad de una forma no problematizada, promover los procedimientos de normalización y aceptación del propio cuerpo.

La reivindicación y la visibilidad se identifican como conceptos clave de los movimientos sociales para erradicar la transfobia y la discriminación, instrumentos de ruptura para lograr transformar la estructura social binaria. Se movilizan gran número de proyectos para lograr mayor sensibilización y visibilidad de la diversidad del colectivo. La visibilidad del colectivo trans se plantea como mecanismo de denuncia de las discriminaciones y situaciones de violencia que sufren las personas trans debido a su expresión de identidad no binaria.

“Elegimos la visibilidad porque es la palanca del cambio social que reclamamos para vivir seguras. Sin la lucha de quienes nos precedieron, los parlamentos del estado no estarían debatiendo las reformas legales que necesitamos las personas trans* y sus familias” (Cogam, 2018).

Los movimientos sociales denuncian la falta de implicación por parte de los gobiernos y las administraciones públicas, pues las pocas acciones que realizan para combatir la transfobia parten del discurso de la normalización. Se reconoce que existen personas trans y que la transfobia es una realidad social, se generan acciones para reparar esta violencia como es el cambio de nombre y sexo en los documentos oficiales. Sin embargo, esta se considera desde los movimientos LGTBI una forma errónea de proceder, pues no pretende reformular el sistema binario que organiza la sociedad, simplemente proporciona herramientas/ soluciones a nivel legislativo para poder encajar en el sistema sexo/género y re-ubicar a las personas trans dentro de la clasificación de hombres y mujeres. “Queremos ser tratadas en nuestra dignidad de seres humanos, queremos ser respetadas en nuestra diferencia que son riquezas y no obstáculos. Queremos ser reconocidas en nuestras manifestaciones y expresiones en todos los ámbitos de la sociedad” (Cogam, 2016).

El principal resultado que persiguen los movimientos sociales tras los diferentes procesos de intervención que se realizan desde las entidades LGTBI es la construcción de una sociedad plural, respetuosa e igualitaria. El derecho fundamental y básico que se persigue a través del activismo y la lucha del colectivo trans es el derecho a reivindicar la propia identidad de género y determinar y modificar el propio cuerpo. El reto no reside en aceptar a las personas transexuales como mujeres o hombres cissexuales, sino generar espacios de inclusión de las personas trans a través del reconocimiento de sus características determinadas.

“Hay que luchar con eso, no me tengo que parecer a una mujer cis, no quiero parecerme a una mujer cis. Quiero que se me reconozca como una mujer trans, y como trans, que se me reconozca y pueda ser visible, aceptada, reconocida en este punto” (Cogam, 2016).

En cierto modo, el propósito que persiguen los movimientos sociales se vincula con el discurso queer pues este considera que la opresión sexual se distribuye en todo el tejido

social. Por lo tanto, la resistencia deberá efectuarse no solo en los espacios políticos y no siempre de forma intencional.

LA NORMALIZACIÓN DE LA TRANSEXUALIDAD: LA PSICOLOGÍA Y LA SEXOLOGÍA

La perspectiva psicológica y sexológica se identifica con un discurso que incide en la normalización de la transexualidad, en el que la igualdad y la lucha a favor de la aceptación social son aspectos claves para lograr un mayor empoderamiento del sujeto. La mayoría de las entidades y centros que se ubican en esta perspectiva expresan una apuesta decidida por la igualdad absoluta, la garantía de derechos y el reconocimiento de la identidad trans como parte de la diversidad humana. Asimismo, se identifica en esta aproximación algunos discursos biologicistas que defienden la lógica esencialista del género y el sexo. Esto implica que, bajo una misma reivindicación, la de la igualdad, existan diferentes posiciones e ideas.

La individualización del problema

Desde el marco conceptual de la sexología y la psicología, la sexualidad sería entendida como una vivencia personal y única, una forma subjetiva de ser y actuar. A diferencia de los movimientos sociales, el modelo de aproximación sexológico no problematiza la cuestión del género como dispositivo de poder o de intervención política. “La sexología dialoga con el género y con todo lo que está relacionado (...) pero son realidades diferentes, no se mete en la pantalla que implica el género. A veces viene bien sumar y otras el género ahoga” (E2). Lo que se problematiza desde la psicología y la sexología son los sentimientos y las vivencias que generan malestar en los individuos. En este sentido, se identifica un planteamiento individualizador del problema dirigido no tanto a combatirlo sino a reformular las vivencias con el problema. El sistema no oprime a todos por igual, los individuos reaccionan de forma distinta a las normas sociales, y la perspectiva psicológica y sexológica, centra la mirada en los individuos que expresan malestar. No todas las personas sienten y viven su propia sexualidad de la misma forma.

“Es difícil cuando estas experimentando algo que te genera malestar y esto mismo que me está generando malestar quizás a ti no te lo genera, pero a mí sí” (E2³).

Parte del discurso sexológico y psicológico se articula en base a un sistema binario, pues se hace referencia de forma constante a los hombres y a las mujeres como dos únicas formas de entender a las personas. Esta base conceptual no deja lugar a identidades no binarias y se naturalizan las categorías de hombre y mujer. Tal y como se observa en el siguiente *verbatim*, los hombres y las mujeres son descritos de forma esencialista, es decir, existe una esencia que hace que seamos diferentes desde el nacimiento, y la sexología, refuerza en gran medida esa idea.

“La sexualidad es vivencia, si sexo es lo que soy, hombre y mujer y no puedo no serlo, hombre o mujer, y además un tipo de hombre y un tipo de mujer. Que puedo compartir cosas contigo, pero nunca seremos 100% iguales, porque si somos iguales en el terreno de la ley, pero no en el terreno de la sexualidad, somos diferentes, pero de valor equivalente” (E2).

Se usa el término sexo sentido para hacer referencia al género: “esta el sexo biológico y luego está el sexo sentido, que es algo que no se decide, que mayoritariamente suele coincidir con el sexo biológico, pero no siempre, y esto es el fenómeno de la transexualidad” (E2). El género no se percibe como una parte de la identidad construida socialmente, sino como la esencia identitaria de las personas, que en el caso de la transexualidad no coincide con el sexo biológico. En este sentido, las personas transexuales tendrían una identidad diferente, y deben luchar para visibilizar esa identidad. “Hay trans que nacieron con pene, pero siempre han sido mujeres, porque no es algo que cambie, que esto se dice mucho también “esto es una cosa de niños” (E2).

Acompañamiento en la experiencia personal

Desde la aproximación de la psicología y la sexología, los mecanismos que se activan cuando una persona expresa malestar con el cuerpo o la identidad que le ha sido asignada al nacer son distintos y varían según la entidad y la disciplina a través de la cual se ejercen. No obstante, se observan algunas características comunes para las organizaciones, fundaciones y profesiones analizadas. Los tratamientos o protocolos que

³ Entrevista 2: trabajadora del Centro Joven de Atención a la Sexualidad (sexóloga).

se activan son atendidos desde la perspectiva individual, es decir, cada persona responde a unas necesidades y características diferentes, por lo tanto, el proceso de intervención que se activa varía según cada individuo. Se han identificado tres mecanismos de intervención principales: la educación sexual, el asesoramiento y la terapia.

Se hace referencia al *marco integral* y de *cultivo* para hablar de la forma de intervención que ejecuta la sexología. A través de este modelo se actúa de forma multinivel en los diferentes ámbitos de la vida de las personas, integrando diferentes marcos de comprensión a través de los cuales llevar a cabo el acompañamiento de los individuos en la experiencia de la sexualidad. En los mecanismos de intervención de la psicología y sexología se tiene en cuenta la diversidad que existe dentro del colectivo trans, y se explica la transexualidad como un aspecto diverso, como un gran abanico que abarca una infinidad de posibilidades. Dentro de todas estas posibilidades, la posición que adopta la psicología y la sexología es la del “respeto y el valor a la diferencia”. A través de esta idea se legitima cualquier opción dentro del colectivo trans, incluyendo el acompañamiento en el proceso de “reasignación de sexo”.

“Siempre partiendo de la base del respeto del derecho a ser de las personas, del respeto de decisión de cada persona de tomar su decisión (...) simplemente respetas la decisión de cada persona, “soy una mujer trans que es que necesita para vivir, pero literal operarse”, pues estamos desde la fundación para apoyarlo” (E4⁴).

En este punto es donde se ubica un conflicto entre dos marcos interpretativos: por una parte, el discurso psicológico y sexológico en clave individualizadora, que persigue como objetivo la emancipación del sujeto a través del respeto a la libre elección y, por otro lado, el discurso de los movimientos sociales que pone énfasis en los sujetos colectivos y hace una lectura colectivista de la situación interpelando a la sociedad. Desde la psicología y la sexología se critica la postura de los movimientos LGTBI por no “respetar” las diferentes visiones u opciones en relación con el colectivo trans y criminalizar los tratamientos psicológicos o de cirugía. “Entonces no entendía muy bien porque muchas veces desde el colectivo solamente está bien una cosa, es decir, solamente eras una mujer trans al 100% si decidías querer tu cuerpo, si decidías no operarte “(E4). La perspectiva psicológica y sexológica apoyan y legitiman el tratamiento psicológico y quirúrgico a

⁴Entrevista 4: integrante del equipo profesional de la Fundación Daniela (coach y educadora infantil)

través del concepto de respeto que se ha mencionado anteriormente. Se defiende la idea de que cada persona sabe qué es lo que mejor le conviene para su propio bienestar, y por ese motivo, no se criminaliza ni se cuestiona la cirugía o el tratamiento psicológico llevado a cabo en los sistemas médico-sanitarios.

La terapia psicológica es uno de los mecanismos más usados en las fundaciones, organizaciones y centros que se han analizado. La terapia psicológica se plantea cuando las personas no tienen apoyo familiar ni social al que acudir, y expresan sentimientos de malestar, y dificultades para afrontar los conflictos personales en relación con la sexualidad. El objetivo es identificar las causas de ese malestar y fortalecer la autoestima, las capacidades de relacionarse socialmente, y afrontar las dificultades propias de su experiencia. Se realiza una valoración exhaustiva de cada persona y del problema que expresa, para establecer un programa psicológico de terapia con el que trabajar. En este sentido, la capacidad y legitimidad de los actores expertos en administrar una terapia psicológica a los individuos se identifica como un mecanismo corrector o normalizador a través del cual se pone en marcha un proceso de intervención en autorregulación de la propia vida, sexualidad y subjetividad de los individuos. Por lo tanto, la psicología o la sexología se identifican con un régimen de poder/saber a través del cual se gobierna a la población, y se individualizan los conflictos sociales.

En busca de una experiencia positiva de la sexualidad

La sexología y la psicología persiguen como objetivo tras el proceso de intervención lograr vivencias sexuales satisfactorias y sanas para los individuos. Asimismo, se dirige a la defensa de los derechos sexuales y reproductivos, el derecho a la autonomía en la toma de decisiones sobre el propio cuerpo, identidad y sexualidad. La visión psicológica plantea como objetivo dotar a los individuos de herramientas de autocritica para ser capaces de afrontar los conflictos o malestar de forma constructiva y autónoma, y de ese modo, establecer una relación más sana con el cuerpo, la identidad y la sexualidad. Lo sano, natural y feliz son aspectos clave para comprender los objetivos que persigue esta perspectiva tras el tratamiento de las personas transexuales. “En el camino de acompañamiento que realizamos tenemos en cuenta varios aspectos importantes para la persona transexual y siempre con el objetivo último de que pueda vivir con naturalidad y felizmente su identidad de género” (CEPSIM).

EL SISTEMA MÉDICO-HOSPITALARIO

La experiencia trans está altamente conectada con el ámbito médico, pues el proceso de medicalización y patologización ha sido determinante para este colectivo. En este apartado se plantea comprender cuál es la capacidad del sistema médico-hospitalario para dar respuesta al malestar que manifiestan las personas trans con la identidad asignada en base a su cuerpo. A continuación, se presentan las principales características del sistema médico-hospitalario en cuanto a los procesos de problematización e intervención del colectivo trans, haciéndose hincapié en las modificaciones que ha experimentado la Unidad de Identidad de Género (UIG) del Hospital Ramón y Cajal de Madrid y las implicaciones que estos cambios tienen en la construcción de las identidades trans.

El discurso experto de la UIG sobre la transexualidad

Durante los últimos años, el paradigma de la disforia de género ha sido determinante para entender el discurso experto en relación con la transexualidad. Según el DSM-V, la disforia de género se entiende como una diferencia entre el género expresado o experimentado y el género asignado, asociado a un estrés significativo o a problemas funcionales. De este modo, el discurso experto del sistema médico-hospitalario ha sido construido en base al paradigma del “cuerpo equivocado”, definido en varias ocasiones como “una persona que se encuentra atrapada en el cuerpo de otra”. Hasta la aprobación de la Ley 2/2016, los mecanismos que se activaban en la Unidad de Trastorno de la Identidad de Género de la Comunidad de Madrid se basaban en una fuerte dicotomía entre lo apto/no apto, lo normal/anormal, y lo sano/insano.

A partir del año 2016, se observa un cambio en el marco referencial de la UIG, pues la transexualidad se define a través de un concepto de género y sexo mucho más amplio, abierto a múltiples posibilidades, y teniendo en cuenta la existencia de identidades plurales y cuerpos no normativos. Este cambio se vincula a la existencia de una sociedad más diversa y plural, en la que el género y la sexualidad adquieren un papel de mayor relevancia en la esfera pública. “Ahora mismo no nos estamos encontrando con personas tan binarias, porque la sociedad no es binaria (...) entonces las demandas no pueden ser

tan rígidas” (E3.1⁵). Asimismo, la modificación de los manuales de psiquiatría y psicología acelera este cambio referencial, pues la OMS en 2018 deja de considerar la transexualidad como un trastorno mental, incorporando el concepto en condiciones relativas a la salud sexual y pasa a denominarse “incongruencia de género”.

El modelo que se maneja actualmente en la UIG es el de *trans-afirmativo*, que proviene de la psicología afirmativa LGTBI⁶ y propone un acompañamiento individualizado teniendo en cuenta las necesidades de cada persona en el proceso de reafirmación de la propia identidad. El concepto género se usa en base a un mayor conocimiento de su complejidad, acogiendo a personas con todo tipo de identidades: no binarias, género fluido, cuerpos no normativos, etc. Es interesante observar en el discurso de las dos profesionales entrevistadas una referencia constante al proceso de adaptación que ha hecho, y debe seguir haciendo, la UIG respecto a los cambios de la sociedad. Esta visión demuestra que el discurso experto está vinculado a los códigos sociales y culturales de cada momento y espacio, y que, actualmente, la diversidad sexual y de género es un aspecto que está ganando visibilidad social de forma progresiva.

Proceso de intervención de la UIG: modificación de los protocolos y tratamiento individualizado

Durante los primeros diez años de vida de la unidad, su funcionamiento se basaba en las regulaciones del DSM, donde el diagnóstico psiquiátrico resultaba ser el requisito necesario para la atención sanitaria. Ese mismo año se aprueba la Ley 3/2007 que establece como uno de los requisitos para acceder a la rectificación registral de la mención relativa al sexo tener el diagnóstico de disforia de género y llevar al menos dos años bajo el tratamiento médico. En aquel momento la UTIG estaba formada por un equipo multidisciplinar de profesionales, donde el psicólogo tenía el papel más determinante, puesto que, tenía la capacidad de decidir si la persona debía de ser diagnosticada de transexualismo y, por lo tanto, proceder al tratamiento hormonal y/o quirúrgico. En este

⁵ Entrevista a una psicóloga que forma parte del equipo profesional de la UIG

⁶ La psicología afirmativa LGTBI entiende la diversidad como una riqueza de los seres humanos y trabaja desde la psicoterapia dificultades psicológicas, que pueden presentar en determinados momentos de la vida, las personas con identidades tran*, así como orientaciones sexo-afectivas no heterosexuales.

sentido, la psiquiatría se identificaba como la disciplina hegemónica del proceso de regulación de la transexualidad. Es interesante comparar el discurso experto que justifica el proceso de diagnóstico y tratamiento de la UTIG con el testimonio de la persona entrevistada que fue objeto de dichos protocolos, quien muestra un importante distanciamiento respecto a los marcos incorporados por la psiquiatría.

“El psiquiatra es bastante estúpido, rollo si no te gusta el fútbol no eres un tío, si tú no te pones ropa masculina, si tú no vas a ser un tío, y cosas muy... si no te comportas realmente como debe de ser un tío, un tío bruto, mal educado, machista, porque se veía que lo que él estaba buscando era que tu tuvieras esos comportamientos y que eso te definiría como hombre. Y mucha gente era como que no quería acudir allí, les daba hasta miedo y asco del hombre ese” (E1).

Con la aprobación de la Ley 2/2016 se regula por primera vez la atención trans bajo un nuevo enfoque en el modelo de atención sanitario, y se retira el requisito del diagnóstico de disforia de género. Ese mismo año la dirección de la UTIG tomó la decisión de modificar el nombre de la unidad, pasando a ser UIG (Unidad de Identidad de Género). Esta ley contempla la elaboración de nuevas guías y protocolos médicos adecuados a los principios de consentimiento informado, descentralización, atención integral multidisciplinar y profesional. Desde ese momento hasta a día de hoy, la unidad se encuentra en un escenario de cambio de protocolos de actuación e intervención, donde la figura del psiquiatra desaparece por completo.

El modelo de intervención de la UIG plantea abordar la cuestión de las identidades trans desde la perspectiva del individuo, y ofrecer los recursos o apoyos en base a las necesidades que cada persona expresa. Se parte de la base de que la identidad es un sentimiento íntimo de cada persona y, por lo tanto, la forma de interactuar y tratar estos aspectos es diferente para cada caso. La psicología se sitúa como el principal mecanismo de intervención de la perspectiva médico-hospitalaria. El apoyo psicológico se presenta como una herramienta indispensable para que la persona pueda afrontar situaciones problemáticas, que sienta apoyo, y que gane autoestima. La terapia o apoyo psicológico parte de la narrativa vivencial de cada persona y familia para abordar las dificultades o limitaciones que implica el malestar con el propio cuerpo. Se consideran estos aspectos necesarios para el proceso de reasignación, sea total o parcial.

“Estamos en una sociedad cambiante en la cual ahora se toleran mucho más los cuerpos no normativos, con identidades no normativas. Tenemos que ver cuál es la individualidad de la persona y qué demanda hace para podernos adaptar a ello” (E3.1).

En el caso de que la persona decida realizar el tratamiento hormonal, es el endocrino quien tiene la capacidad de determinar el tipo de tratamiento que se efectuará. Sin embargo, este no necesita ningún informe psicológico ni psiquiátrico previo. El endocrino forma parte del equipo profesional de la unidad como médico especialista en el tratamiento de hormonas, sin estar vinculado a los aspectos de género, sexo o identidad.

El impacto del discurso experto en el relato trans: la construcción de subjetividades

El principal mecanismo de intervención del sistema sanitario de la UTIG basado en el diagnóstico de disforia de género cumplía la función de delimitar quién era trans, quién no y quién podía llegar a serlo en función de unos criterios expertos que determinaban el acceso a la consulta, tratamiento y modificación corporal. El discurso experto a partir del cual se basaba el diagnóstico y tratamiento de la transexualidad en la unidad tenía una consecuencia directa en la construcción de subjetividades de las personas trans. Muchas de las personas que acudían al sistema hospitalario tenían una percepción de su cuerpo y su identidad como un aspecto equivocado. A través de lo que Missé (2013) describe como la transexualidad normativa, se (re)produce un discurso que establece unos límites que hace que las personas trans se ajusten a unos valores o prácticas imperantes. El discurso de la transexualidad normativa impone unas condiciones de aceptabilidad como condición necesaria para ser considerado transexual y conseguir el tratamiento hormonal o la reasignación de sexo. En este sentido, el discurso experto a través del cual se articulaba el funcionamiento de la UTIG se identifica como un dispositivo disciplinario, productor de un tipo de mentalidad acorde con las normas sociales establecidas. Tal y como se observa en el relato de la persona entrevistada, la identidad social se ajusta a unos códigos públicos y negociados en los que el género se vincula a una única categoría sexual y a un determinado cuerpo. Tras el paso por los procesos de ingeniería del cuerpo se activan ciertos repertorios emocionales que dan cuenta de la influencia del discurso de la transexualidad normativa, pues se (re)construye la identidad de la persona en base a la estructura social hegemónica que divide a los individuos en hombres y mujeres.

“Así que súper bien por qué al final todo el mundo te ve de una manera. Sobre todo, la satisfacción de que toda la gente que te conoce nueva te ve como Jake y nadie nunca va a saber tu pasado, nadie tiene por qué saber absolutamente nada, simplemente estas siendo tú. Y tú eres así, y eres feliz y tú eres Jake ese chico ante los ojos de la gente” (E1).

Sin embargo, tras la aprobación de la Ley 2/2016 y el cambio de nombre de la unidad, se empiezan a modificar los protocolos de actuación y, por lo tanto, el discurso experto tiene otras consecuencias en la construcción de identidad trans. Se observa una visión menos rígida del problema y, en consecuencia, las soluciones o recursos que se proponen en la unidad dejan de estar tan enmarcadas en lo binario, ofreciendo una visión plural de la identidad de género. La nueva lógica que defiende la UIG se basa en la no validación de discursos, pues se parte de la base de que el género puede ser expresado de distintas formas según cada individuo. Uno de los cambios principales en el funcionamiento de la UIG es que el objetivo final deja de ser el tratamiento completo, es decir, el resultado que se persigue ya no es una reasignación de sexo, sino orientar a las personas trans en su trayectoria y su proceso de reafirmación de la identidad, atendiendo a las necesidades y sentimientos de cada persona. Sin embargo, cabe destacar que el proceso de cambio y modificación de los protocolos sigue en marcha, por este motivo, todavía hay aspectos cuya función o actuación no están establecidas de forma oficial, como es el ejemplo de los tratamientos parciales.

CONCLUSIONES

En la presente investigación se ha invitado a pensar la sexualidad como un dispositivo de saber/poder, al estilo foucaultiano. Esta perspectiva posibilita un mayor conocimiento sobre los mecanismos y protocolos que sujetan a las personas trans a través de la lógica sexo-género y el modelo binario que clasifica a las personas como hombres y mujeres. Entender la sexualidad como una construcción social permite desnaturalizar la supuesta esencia que convierte a las personas trans en sujetos psicopatologizados o individuos que nacen con “el cuerpo equivocado”, puesto que el género, el sexo y la identidad sexual se convierten en aspectos susceptibles de ser cuestionados y problematizados.

Se han identificado tres discursos en relación con el proceso de intervención y regulación de la sexualidad de las personas trans: el de los movimientos sociales, el de la psicología y sexología, y el del sistema médico-hospitalario. Estas tres perspectivas de aproximación ofrecen una forma particular de nombrar la transexualidad y establecen unos mecanismos y protocolos de intervención basados en distintos criterios y marcos conceptuales; no por ello se pretende negar la existencia de otras formas de aproximación e intervención en la sexualidad de este colectivo.

El discurso transformador propio de los movimientos sociales busca en su intervención el cambio social. Se promueve la lucha por la aceptación e integración social, pero cambiando el escenario y los marcos normativos de la sociedad. Denuncian la situación de represión y opresión que experimentan las personas trans y consideran que está originada por el sistema heteropatriarcal y binario. Asimismo, desde esta perspectiva se desafía el paradigma psiquiátrico hegemónico que patologiza la transexualidad, pues desde este discurso la correspondencia sexo/género no se plantea como una disfuncionalidad o desviación, sino como muestra de la diversidad humana. Por este motivo, se problematiza el sistema binario heterosexual, y se afirma que este sistema no solamente oprime a las personas del colectivo LGTBI, sino que lo hace también al conjunto de la población.

La perspectiva de aproximación que plantea la psicología y la sexología ofrece una explicación de la sexualidad vinculada a la experiencia personal y, en consecuencia, alejada de las condiciones sociales y culturales que interpelan dicha vivencia. Respecto a la transexualidad, la psicología y la sexología no problematizan, en la mayoría de los casos, la cuestión del género sino los sentimientos y experiencias que generan malestar en los individuos en relación con su cuerpo y/o identidad. En este sentido, se identifica una tendencia a problematizar la transexualidad desde la óptica del individuo, pues se parte de la base que no todos los sujetos viven la relación con su cuerpo o identidad de forma problemática, y que la transexualidad tan solo afecta negativamente a algunas personas. Esta perspectiva no plantea el género como constructo social ni como aspecto aprendido e impuesto socialmente y, por lo contrario, se conceptualiza el género de forma esencialista debido a la fuerte presencia del discurso biologista.

Los mecanismos de intervención que se plantean desde esta perspectiva parten del tratamiento individual, a través del acompañamiento de la experiencia personal, teniendo

en cuenta la situación y necesidades de cada sujeto. El objetivo principal que se persigue es lograr una sexualidad lo más satisfactoria y sana posible para los individuos. Se identifica, por tanto, un conflicto entre dos marcos interpretativos: el de los movimientos sociales que tiene una visión colectiva del problema y, por lo tanto, interpela a la estructura social para hacer referencia a las vivencias de las personas trans; y el de la psicología y sexología, que habla del respeto a la libre elección de cada individuo como herramienta emancipadora del sujeto. Estas dos perspectivas de aproximación a la transexualidad reivindican aspectos parecidos como el de la igualdad y la normalización del colectivo, sin embargo, lo hacen a partir de dos marcos de referencia distintos, y frecuentemente, contradictorios.

Durante muchos años, el sistema médico-hospitalario ha ofrecido una visión de la transexualidad basada en los manuales de psiquiatría y psicología, donde el diagnóstico de la disforia de género ha sido el mecanismo de intervención principal de las unidades de identidad de género del sistema sanitario español. Este marco referencial ha tenido una gran influencia en la construcción de identidades trans, pues a través de sus protocolos de diagnóstico basados en una fuerte dicotomía sexo/género ha promovido la estigmatización y patologización del colectivo. Sin embargo, a partir de la aprobación de la Ley 2/2016 de la Comunidad de Madrid y la despatologización de la transexualidad que promovió la OMS en 2018, se observan cambios en el funcionamiento y los protocolos de actuación de la UIG de Madrid. El marco conceptual a través del cual se define la transexualidad ha cambiado, ahora el abanico es más amplio, el concepto de género abarca nuevas posibilidades y se tiene en cuenta la existencia de géneros no binarios y cuerpos no normativos. La transexualidad deja de tener sentido en torno al diagnóstico, ya no es considerada un trastorno mental. Al tener una visión más amplia del género, las respuestas o las soluciones que se plantean también lo son. Uno de los servicios más frecuentes es el del apoyo psicológico, que se basa en las necesidades particulares de cada individuo, sin validar discursos, ni diferenciar entre opciones correctas y opciones incorrectas.

Este fenómeno va acompañado de una transformación social y una demanda más diversa en los usuarios. A fin de cuentas, a través de la lucha de los movimientos sociales se ha logrado una visión más abierta de la sexualidad y, en consecuencia, los dispositivos de saber/poder se han adaptado a esas transformaciones. Asimismo, las personas que acuden a la unidad no sienten ya la misma necesidad de “encajar” en un género o sexo

determinado porque el imaginario social ha cambiado. En este sentido, las demandas que recogen los profesionales de la unidad son diferentes y las necesidades o las inquietudes de las personas dejan de ser tan binarias.

En definitiva, se observa como las tres perspectivas de aproximación analizadas se cruzan entre ellas, construyendo discursos con objetivos compartidos, pero a través de marcos conceptuales y metodológicos distintos. El dispositivo psicológico y sexológico tiene una perspectiva parecida al del sistema médico-hospitalario, pues parte de la base del respeto a que cada individuo decida sobre su identidad y su cuerpo, y se individualiza el tratamiento en función de las necesidades personales. Sin embargo, los movimientos sociales hablan del sistema binario heterosexual como foco del problema y, por lo tanto, su mecanismo de intervención no es tanto el individuo sino la reivindicación política, la lucha por la visibilidad trans y la no discriminación.

Una de las conclusiones más importantes a la que ha llegado este trabajo de investigación es que existe un cambio respecto al análisis teórico planteado en un inicio. La mayor parte de los estudios a través de los cuales se estructura el marco teórico mostraban que existía una clara hegemonía del discurso experto. Sin embargo, lo que se observa tras realizar el análisis empírico es que existe una mayor ambigüedad en los distintos ámbitos, perspectivas y procesos de intervención. Es decir, en cierto modo, no se reproducen los supuestos de partida planteados en esta investigación. Se observa una hibridación de discursos y ambivalencia en los posicionamientos. La ambigüedad y mezcla entre las distintas perspectivas es la expresión de la lucha de fuerzas que al mismo tiempo reformula el significado de transexualidad.

Para finalizar, es necesario aclarar que este trabajo de investigación ofrece tan solo una pequeña parte de lo que son las tecnologías de intervención de la sexualidad del colectivo trans. Tal y como Foucault apuntaba, los dispositivos de poder propios de la modernidad se encuentran repartidos en una compleja red de actores y ámbitos que actúan de forma multinivel en las vidas de los individuos. Por este motivo, resulta tan difícil identificar todas y cada una de las tecnologías de poder que regulan la sexualidad. No obstante, este trabajo pretende reflejar, desde la perspectiva sociológica, algunos de los dispositivos que ejercen mayor poder en la intervención de la sexualidad de las personas trans, para dar cuenta de los distintos discursos que existen y comprender parte de lo que sería el mecanismo de producción de la sexualidad.

BIBLIOGRAFÍA

- Aguilera Portales, R. E. (2009). Biopolítica, poder y sujeto en Michel Foucault. *Universitas. Revista de Filosofía, Derecho y Política*, nº 11, enero 2010, ISSN 1698-7950.
- Barboza, I. G. (2006). La constitución de trastornos sexuales en la Psiquiatría. *Diálogos: Revista electrónica de historia*, 7(1), 8.
- Butler, J. (2007). *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Campillo, A. (2013). “¿Quién Gobierna mi vida? El pensamiento de Michel Foucault” en *Pensadores de ayer para problemas de hoy: teóricos de las ciencias sociales*. Barcelona: Editorial UOC.
- Castro, E. (2007). Biopolítica y gubernamentalidad. *Temas & Matizes*, 6 (11), 8-18.
- Cavia, B. (2017). *Incorporaciones de género: la producción social de la identidad transexual en España*. Doctoral dissertation, Universidad Complutense de Madrid.
- Coll-Planas, G. (2009). *La voluntad y el deseo. Construcciones discursivas del género y la sexualidad: el caso de trans, gay y lesbianas*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Recuperado de: <https://hdl.handle.net/10803/5148>
- Connel, R. W. (1997). “La organización social de la masculinidad” en *Masculinidad/es. Poder y crisis*. Valdés, Teresa y Olavarría, José (eds.) Cap. 2, *ISIS-FLACSO: Ediciones de las Mujeres* N° 24, pp. 31-48. Santiago de Chile, Chile
- Cruz, P. R. (2009). La vigencia del concepto de poder de Michel Foucault. *Compendium*, 12(23), 4966.
- Dauder, S., Gregori, N. y Hurtado, I. (2015). Usos de lo psicosocial en la investigación y tratamiento de las intersexualidades/DSD. *Universitas psychologica*, 14(5), 1649-1666. Recuperado de: <https://doi.org/10.11144/Javeriana.upsy14-5.piti>
- Fernández, D. F. (2012). La patologización del deseo: apuntes críticos en torno a la coerción de la identidad y del placer. *Revista Psicología Política*, 12(24), 195210.

- Fernández-Garrido, S. (2018). Diagnostico participativo de las problemáticas que presentan las personas TLGBQI en la salud sexual, reproductiva y derecho al ejercicio de la identidad en el municipio de Madrid. Medical Anthropology Research Center. Tarragona.
- Figari, C. E. (2007). Sexualidad, ciencia y religión. Córdoba: Encuentro Grupo Editor.
- Fisher, H. (2000). El primer sexo. Las capacidades innatas de las mujeres y cómo están cambiando el mundo. Madrid: Taurus.
- Foucault, M. (1976). La voluntad de saber. Historia de la sexualidad. Madrid: Siglo XXI.
 - (1988). El sujeto y el poder. Revista mexicana de sociología, 50(3), 3-20.
 - (1993). Las redes del poder. Buenos Aires: Almagesto.
- Fuss, D. (1999). En essència: feminisme, naturalesa i diferencia. Vic: Eumo Editorial.
- García, D. C. (2005). Teoría queer: reflexiones sobre sexo, sexualidad e identidad. Hacia una politización de la sexualidad. Teoría queer. Políticas bolleras, maricas, trans, mestizas, Madrid, Egales, 21.
- Guasch, O. (1993). Para una sociología de la sexualidad. Reis, 64/93 pp.105-121
- Guasch, O. (2000). La crisis de la heterosexualidad. Barcelona: EditorialLaertes.
- Guillen, N. P. (2004). Relaciones de poder: leyendo a Foucault desde la perspectiva de género. Revista de Ciencias Sociales (Cr), 4(106), 123-141.
- Guilló, C. I. (2018). El sentido de ser víctima y la víctima como sentido: tecnologías de enunciación de la violencia de género. Doctoral dissertation, Universidad Complutense de Madrid. Recuperado de: <https://eprints.ucm.es/51655/1/T40959.pdf>
- Hall, S. (1997). Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. Sage Publications. Londres. Cap. 1 pp. 13-74.
- Laqueur, T. (1990). La construcción del sexo. Cuerpo y género, desde los griegos hasta Freud. Madrid: Cátedra.
- Lizcano, E. (2008). Hablar por metáfora: La mentira verdadera (o la verdad mentirosa) de los imaginarios sociales. Miradas (Pereira), 1(6).
- Lombana, D. M. (2014). Sexualidad y poder en la obra de Michel Foucault. Doctoral dissertation. Universidad de Cartagena. Recuperado de: <http://hdl.handle.net/11227/1575>

- Lugo, M. (2002). Saber y poder: una relación compleja. *La Lámpara de Diógenes* vol. 3 - 006. Puebla, México, 21-30.
- Mas, J. (2010). *Identidades gestionadas. Un estudio sobre la patologización y la medicalización de la transexualidad.* (Tesis de Maestría). Universidad de Barcelona.
- Missé, M. (2013). *Transexualidades. Otras miradas posibles.* Barcelona/Madrid: Editorial Egales.
- Missé, M., y Coll-Planas, G. (2010). La patologización de la transexualidad: Reflexiones críticas y propuestas. *Norte de salud mental*, 8(38), 44-55.
- Moreschi, A. (2013). La subjetividad a debate. *Sociológica*. México, 28(80), 259-278.
- Neira, T. R. (1995). Poder y saber. (La micropolítica foucaultiana y la práctica escolar). *Teoría de la Educación. Revista Interuniversitaria*, 7(1).
- Pujal, M., & Amigot, P. (2010). El binarismo de género como dispositivo de poder social, corporal y subjetivo. *Quaderns de psicologia. International journal of psychology*. Vol. 12, n.º 2, pp. 131-48.
- Rubin, G. (1986). El tráfico de mujeres: notas sobre la “economía política” del sexo. *Nueva Antropología*, VIII (30), 95-145.
- Weeks, J. (1998). *La invención de la sexualidad.* Sexualidad. Barcelona: Paidós Ibérica.

¿Es el lenguaje jurídico muy complicado? Una mirada a nuestro entorno: el Plain English Movement

Joan Coronado Ramos¹

Resumen: El artículo presenta una visión panorámica del esfuerzo llevado a cabo en círculos jurídicos anglosajones por simplificar el inglés legal (el “Plain English” Movement) describiendo someramente sus antecedentes históricos, las causas de su nacimiento y su estado actual. Así mismo, mediante una mirada comparada, se contrapone la evolución del lenguaje jurídico español en paralelo, examinando su carácter técnico y buscando dar respuesta a por qué no han surgido iniciativas de índole similar en España.

Palabras clave: Plain English Movement, Historia del Derecho, lenguaje jurídico, inglés legal, español jurídico.

Abstract: The following article presents an overview of the effort made by English jurists to simplify Legal English (the “Plain English” Movement) by examining its historical roots, the main causes that allowed the movement to gain traction, and its status nowadays. Furthermore, the author examines the evolution of Legal Spanish in parallel, comparing it to Legal English seeking to give an answer as to why there has not been an initiative to simplify legal Spanish yet.

Keywords: Plain English Movement, Law History, legal language, legal english, legal spanish

¹ joancoronadoramos@hotmail.com. Universidad de Barcelona

El lenguaje jurídico español presenta una serie de particularidades que lo distinguen, por un lado, del registro coloquial y estándar de nuestra lengua, y por otro lado, de otros registros técnicos tales como el lenguaje médico.

Entre estas particularidades, por nombrar unas pocas, se incluye el uso abundante de expresiones latinas que, en un par de palabras, sistematizan un concepto jurídico complejo, como por ejemplo puede ser el “*indubi pro reo*” o la –muy recientemente- famosa expresión “*rebus sic stantibus*”. Si a esto se le suma un frecuente uso de tecnicismos, de súbito nos encontramos con un agitado cóctel de palabras arcaicas y frases gramaticalmente muy complejas que, para aquellos que no tienen un contacto frecuente con el Derecho o no están entrenados en su comprensión, suenan más a un texto ininteligible que a un texto que desea transmitir un mensaje.

Un mensaje que, de forma muy usual, no llega a ser comprendido por parte de sus destinatarios. El carácter técnico del lenguaje jurídico choca de frente con la institución de la ley como expresión de la voluntad popular²: en concreto, hablo de la voluntad del legislador de que la ley sea clara y entendible para todos, pues solo así se puede garantizar su correcto cumplimiento. Es evidente que quien no entiende lo que le están diciendo, no sabrá como actuar; en estos casos, el Derecho, en lugar de herramienta para facilitar la comprensión del sistema, se convierte en una prisión del lenguaje.

Así sucedió en la Inglaterra del siglo IX. Por aquel entonces, la geografía bretona se encontraba dividida en varias entidades políticas: por un lado, al sur, el reino anglosajón de Wessex y sus vasallos. Por otro lado, al norte y al este, los restos del denominado –por la historiografía inglesa- “Gran Ejército Pagano³”, habían logrado asentarse en el reino de Northumbria, tras una invasión masiva (Baker, 2012: p. 5). Dos culturas radicalmente diferentes, con la enemistad entre ellas como único elemento en común: así, unos eran cristianos y los otros no; las costumbres y usos sociales de unos ponían el énfasis en tradiciones marciales y leyendas épicas de conquista, mientras las costumbres de los otros estaban, en comparación, templadas por “las enseñanzas del Señor” (Williams, 2015). Evidentemente, y como no podía ser de otra manera, esto también tenía su reflejo en el Derecho: la tradición jurídica del Reino de Wessex bebía directamente del manantial del Derecho Canónico como pilar fundamental, lo que

² Así figura en el preámbulo de nuestra Carta Magna.

³ El término hace referencia a la gran coalición de caudillos vikingos, en su mayoría daneses, pero también suecos y noruegos, que, unidos bajo el estandarte de los hijos de Ragnar Lothbrok, invadieron Inglaterra bajo el pretexto de vengar su muerte a manos de los anglosajones.

implicaba que el Derecho era escrito, en latín (clásico⁴, no vulgar), y burocrático. Esto es, el lenguaje de los documentos legales se presentaba como un elemento artificioso, siendo frecuente encontrar en un mismo documento fórmulas legales abundantemente repetidas, al igual que alusiones religiosas que siendo materialmente irrelevantes para el caso en concreto, formalmente dotaban al documento de mayor solemnidad y la (tácita) aceptación eclesiástica.

Por otro lado, los vikingos de Northumbria dejaban el ejercicio de la justicia al libre arbitrio -templado y moderado por las costumbres sociales, eso sí- del caudillo del lugar en el que se había producido el hecho delictivo. Y, en clara contraposición a sus primos sureños, los vikingos dispensaban la justicia de forma oral, sin ningún tipo de documento o registro escrito.

Todo cambió con la conquista normanda. Aprovechándose de la debilidad de los reinos anglosajones y daneses tras años de rencillas, en el año 1066 Guillermo II de Normandía invadió la isla y fue capaz de derrotar a los empequeñecidos reinos en poco tiempo. En consecuencia, se impuso entre las élites el uso obligatorio del francés, incluyendo también la obligatoriedad de dicho idioma en la Justicia. El pueblo llano, no obstante, seguía hablando el sajón (que mucho más adelante se convertiría en inglés arcaico). El inglés arcaico «seguía siendo el idioma hablado de la inmensa mayoría de la población, mientras que todo se escribía en francés» (Mykhailova, 2012). La justicia se encareció de tal manera que recurrir a los tribunales era ineficaz; además de los servicios de un traductor, se debían pagar los aranceles de un letrado, algo al alcance de muy pocos bolsillos en la época. A pesar de semejante descalabre, los hijos de Guillermo el Conquistador tardaron más de cien años en instaurar el idioma inglés como único y exclusivamente oficial en sede judicial. Este es el primer antecedente histórico que consta de un intento de hacer más comprensible el lenguaje jurídico.

En la Península no sucedió nada similar. Nunca hubo un punto de ruptura (históricamente hablando), de discontinuidad radical entre un régimen y el otro, de discontinuidad entre una cultura y otra. La legislación de los reinos visigodos partía necesariamente del Derecho romano, que era el único ordenamiento jurídico completo en el mundo occidental (Turull, 2017). A pesar de que el lenguaje español ha heredado

⁴ La distinción no es baladí, pues el latín clásico se caracteriza por una estructuración gramatical más rígida y, por lo tanto, más complicada de aprender y entender.

multitud de vocabulario de los reinos árabes de la Península, esto no se ha visto reflejado en el lenguaje jurídico. De hecho, a día de hoy, continúa sorprendiendo la nula influencia del derecho musulmán en el derecho feudal de los reinos visigodos -y, por extensión, del derecho español más adelante-, habida cuenta que la presencia musulmana duró más de 700 años. Algunos autores se han pronunciado al respecto, como Sainz Guerra (2008): «[u]na de las razones de la falta de pervivencia del Derecho musulmán fue su vinculación estricta a las personas creyentes que eran las beneficiarias de ese derecho estrictamente religioso».

Sea como sea, podría decirse que la tradición jurídica española⁵, y consecuentemente, su lenguaje, se mantuvo estable, como una línea continua, con sus altos y sus bajos, pero estable al fin y al cabo, a lo largo del período medieval. Primero, porque a diferencia de Inglaterra, nunca hubo cambios radicales en las entidades políticas dominantes: con el paso del tiempo, las élites visigodas fueron mutando en élites leonesas, castellanas, navarras, etcétera, sin ninguna influencia externa desestabilizadora. Más bien al contrario: el beneplácito de la Iglesia (católica) y la legitimación que dicha bendición supuso para continuar con la “Reconquista” en el plano político, trajo aparejado como pago la asunción de los valores de la Iglesia como dominantes en lo social y también en lo jurídico, garantizando la supremacía del latín durante muchos años más en lo que a idioma se refiere. En palabras de Sainz Guerra: «La etapa altomedieval de la Reconquista sirve de fundamento a los caracteres del derecho Español que persistirán hasta el día de hoy» (Sainz Guerra, 2008: pp. 122-23). Segundo, en los reinos de la Península nunca se produjo la misma desconexión entre el pueblo llano y la aristocracia en lo que a idioma de la justicia se refiere: si que es cierto que, si bien formalmente el idioma de los tribunales era el latín, en la práctica, de facto, las negociaciones entre las partes se llevaban a cabo en el idioma del lugar, ya fuera castellano, vasco o catalán. Por motivos prácticos: el cliente no pagará tanto si no sabe qué le están diciendo.

En definitiva: a raíz de esta (somera) visión histórica de los inicios del lenguaje jurídico como tal, no sorprenderá al lector saber que el lenguaje jurídico español de hoy en día, del siglo XXI, se sustenta sobre innumerables sedimentos heredados de siglos pasados. Porque una cosa es clara: nuestro lenguaje jurídico es heredero directo, en línea continua, de aquel lenguaje jurídico en latín del siglo IX, y ha ido evolucionando a medida

⁵ El autor ha elegido el término a fin de hacer el texto más comprensible. Aún no se puede hablar de España en el siglo IX.

que lo hacían los tiempos; pasito a pasito, eso sí, jamás cambios radicales, y siempre por detrás de los avances de la sociedad. Quizás este aspecto -el de continuidad, y no ruptura- explica la apariencia “arcaica”, farragosa y complicada que desprende el lenguaje de los abogados a ojos de aquellos que no están entrenados en Derecho (esto es, la inmensa mayoría de la sociedad). Que el lenguaje jurídico evoluciona más lentamente que el lenguaje estándar no es nada nuevo, y seguro que el lector me permite arrojar más luz sobre este asunto a través de una divertida anécdota. La mala imagen a nivel social que tiene el abogado hoy en día también es heredada del pasado.

Así, en el Quijote, Cervantes pone en boca de su protagonista el sentimiento general de la época respecto a la incomprendibilidad de la escritura de los escribanos (letrados): «Y tú tendrás cuidado de hacerla trasladar en papel, de buena letra, en el primer lugar que hallares, donde haya maestro de escuela de muchachos, o si no, cualquiera sacristán te la trasladará; y no se la des a trasladar a ningún escribano, que hacen letra procesada, que no la entenderá Satanás» (De Cervantes Saavedra, 1605: p. 243)..

Cervantes no es el único. También Quevedo plasmó en sus obras literarias un mensaje ciertamente poco positivo respecto a aquellos versados en las leyes, criticando su carácter “prevaricador” y “avaricioso”.

Don falso abogado prevalidador

*Que de amas las partes levastes salario, Venga se vos miente como sin temor
Bolvistes la foja por otro contrario.*

*El Chino e el Bartolo e el Coletario Non vos librarán de mi poder mero, Aquí
pagaredes como buen romero* (Menéndez Pelayo, 1918: p. 31).

La literatura, se dice frecuentemente, es un reflejo de la sociedad. Tras haber analizado someramente los antecedentes históricos del lenguaje jurídico tanto español como inglés, regresaremos a tiempos más contemporáneos.

No es hasta las últimas décadas del pasado siglo que el movimiento Plain English cobra forma tal y como lo conocemos hoy en día. ¿Por qué? ¿Por qué en este momento, y no antes? La respuesta la encontramos en la concepción tradicional del lenguaje jurídico hasta ese momento, tanto en España como en el Reino Unido (así como en Alemania, Francia, Italia, etcétera). El lenguaje jurídico se entendía como el lenguaje del poder, esto es, conocerlo únicamente estaba al alcance de unos pocos, y era el lenguaje a través del

cual el Estado se dirigía a sus ciudadanos (mediante las leyes). Por lo tanto, llevaba aparejado una especie de “aura mística” inalcanzable para la mayoría, pero que al mismo tiempo servía para interponer una distancia entre el ciudadano raso y la Administración, como dejando claro que se relacionaban en desigualdad de condiciones; el Estado por encima, y el ciudadano por debajo. En el ámbito privado, por ejemplo, los contratos desde siempre se habían redactado con una artificiosidad deliberada: el lenguaje jurídico, de difícil lectura, les dotaba de una solemnidad y seriedad que -se creía- contribuiría a un mayor cumplimiento de las cláusulas y condiciones en ellos estipulados.

Esta concepción del lenguaje jurídico como un coto vedado a gran parte de la población se dio de bruces con la realidad estadounidense de los años 70. País consumista por excelencia, los primeros (y tímidos) avances por simplificar el inglés legal se dieron gracias al (o más bien, a consecuencia del) nacimiento del Derecho del Consumidor estadounidense. Multitud de quejas y peticiones de información saturaron los tribunales; el descontento fue en aumento -en especial en el sector bancario y de los seguros-. Así, el 1 de enero de 1975, el importante banco Citibank «introdujo las primeras letras de cambio en lenguaje sencillo [...] previamente un equipo de abogados había transformado el documento de algo denso e ilegible a un texto claro y conciso» (Felsenfeld, 1981: p. 408).

De hecho, para que el lector se haga una idea del impacto revolucionario que esto supuso, cabe mencionar que «[la letra de cambio] fue anunciada en una conferencia de prensa televisada [...] y recibió mucha cobertura nacional e incluso internacional. En particular, fue muy bien recibida por activistas y lobbys a favor de los derechos de los consumidores, que interpretaron el documento como un avance increíble en términos de facilidades para los clientes» (Felsenfeld, 1981: p. 408). Poco después, el Estado de Nueva York empezó a dictar legislación que obligaba a que los contratos, cuyo importe fuera superior a determinada cantidad, estuvieran redactados «de una manera clara y coherente, usando palabras con significados comunes y corrientes» (ibídem: p. 410). Y pronto, le siguió el Estado.

Además de esta presión interna para modernizar el inglés legal, la Administración Estadounidense de la década de los 70 se topó con una peculiar presión externa: la Unión Soviética. Sumido el país de pleno en la Guerra Fría, y con las exigencias del presupuesto bélico cada vez más elevadas, el presidente Jimmy Carter decretó varias órdenes ejecutivas (lo que serían instrucciones internas para el cuerpo de burócratas) con la finalidad de hacerlas más «asequibles y fáciles de entender por parte de aquellos que

deben cumplirlas» (Locke, 2004). O lo que es lo mismo: reducir la carga burocrática y pesada de un registro farragoso (el legal) y transformarlo en un mensaje eficiente y fácil de comprender para el público –en este caso, los ciudadanos estadounidenses-. Así, se reduciría el tiempo en redactar un documento y por lo tanto, sería más barato en términos económicos; por supuesto, no cabe olvidar tampoco el pragmatismo del Presidente, que buscaba también marcarse un tanto electoral con el sector que pugnaba por una mayor inteligibilidad del lenguaje (consumidores sobretodo, pero también docentes de universidad, abogados...)

Lo que hace al Plain Legal English diferente del Legal English es lo siguiente: primero, se evitan a propósito oraciones muy largas. Segundo: se nominaliza el documento, suprimiendo por completo el uso del pasivo. Tercero: se evita en la medida de lo posible utilizar terminología del Latín. Y por último: se suprime la estructura oracional (heredada del latín), considerada arcaica. No se menciona ningún término técnico sin haberlo explicado previamente (en un glosario) y se evita caer en redundancias.

Cabe decir que el éxito de la iniciativa de simplificar el lenguaje legal fue inmediato, y rápidamente se propagó a otras esferas del mundo anglosajón, tales como la Administración británica, la australiana o la neozelandesa. Hoy en día, de hecho, es obligatorio por ley para los funcionarios estadounidenses «usar un lenguaje escrito sencillo en cada documento que la agencia publique o revise sustancialmente» (“Plain Writing Act” Public Law, 2010). El éxito puede explicarse en gran medida por su eficiencia: menor carga económica a la hora de redactar y mucho más fácil de entender por sus destinatarios.

La introducción del Plain English fue toda una revolución en los círculos legales del mundo anglosajón. A día de hoy, y desafortunadamente, no se puede decir lo mismo de España. ¿Por qué? Quizás el peso de la tradición. Quizás la ausencia de una ruptura total, como sucedió en Inglaterra, en el desarrollo del lenguaje jurídico. Quizás la voluntad de mantener el lenguaje del Derecho inaccesible para la mayoría. Sea como sea, hay voces que claman por una simplificación del lenguaje jurídico español (Muñoz, 2018). Aún así, la situación actual no presenta síntomas de cambio. Sólo el tiempo dirá si en España nacen iniciativas para simplificar el registro técnico del Derecho, o no.

BIBLIOGRAFIA

- Baker, J. (2012). *An Introduction to English Legal History*. Oxford University Press.
- De Cervantes Saavedra, M. (1605). *El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*.
- Felsenfeld, C. (1981). *The Plain English Movement: Panel Discussion*. FLASH: The Fordham Law Archive of Scholarship and History.
- Locke, J. (2004). *A History of Plain Language in the United States Government*. Recuperado de <http://www.plainlanguage.gov/whatisPL/history/locke.cfm>.
- Menéndez Pelayo, M. (1918). *Antología de Poetas Líricos Castellanos*. Madrid: Biblioteca Cervantes. Tomo IV.
- Muñoz, G. (2018). *Hay que simplificar el lenguaje jurídico*. El País. Recuperado de https://cincodias.elpais.com/cincodias/2018/08/24/mercados/1535128605_442720.html.
- Mykhailova, O.V (2012). *The Main Characteristics of Legal English*. Karazin Kharkiv National University. Recuperado de http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/7033/2/law_lecture.pdf
- “Plain Writing Act” Public Law No: 111-274 (2010). Congreso de los Estados Unidos de América. Recuperado de <https://www.congress.gov/bill/111th-congress/house-bill/946>.
- Sainz Guerra, J. (2008). *Historia del Derecho Español*. Madrid: Dykinson.
- Turull Rubinat, M. (Coord), Capilla Jiménez, A. y Oleart Piquet, O. (2017). *Història del Dret: adaptació de les obres d’Aquilino Iglesia Ferreirós*. Barcelona: Oberta.
- Williams, C. (2015). *Changing with the times: the evolution of Plain Language in the Legal Sphere*. *Alicante Journal of English Studies* 28, pp. 183-203.

«The emperor wears no clothes!»: a *laclaudian* perspective on EUropopulism

Tiago Vieira¹

Abstract. The current paper consists of thought exercise that aims at challenging the *quasi*-universal assumption that only those opposing the multidimensional integration project underlying the construction and expansion of the European Union are populists. Analyzing the Europe Commission's president - Ursula von der Leyen - inaugural speech against the backdrop of Ernesto Laclau "On populist reason", this paper unveils traces of populism in the EU actions and discourse, only to confirm populism as a logic inherent to the political, rather than an ideology *per se*.

Keywords: Populism; European Union; Ursula von der Leyen; Laclau; Discourse analysis

INTRODUCTION

Throughout the last decades, the development of the European Union (hereafter, EU) has relied on discourses increasingly marked by a normative agenda centered on democracy and peace (Tocci, 2020). More often than not, through the self-appraisal of its own merits as pluralist and cosmopolitan beacon, the leading forces of the EU have dismissed all those struggling against the mainstream directives of the Union as *eurosceptics* (Schneider, 2019), accusing them of being *populists* (eg, Norris & Inglehart, 2019), disregard they stand on the Left (Kioupkiolis & Katsambekis, 2018) or the Right (Vieten & Poynting, 2016) of the political spectrum.

¹ tiagoafv@gmail.com. Universitat Autònoma de Barcelona

As the up until recently undisputed, mainstream consensus around the liberal democratic model and cosmopolitan-oriented policies seems to be rapidly eroding (eg, Fukuyama, 2018), the question that remains to be asked is whether one can call the EU itself a populist too.

For the proponents of the EU, such possibility would pose it itself as a logical (almost offensive) impossibility, for their definition of populism relies on the anti-pluralist exclusion of given fringes of the *demos* by the *populists* (Müller, 2016). Being the EU defined as pluralist, democratic and inclusive structure how could it, then, be populist?!

In the following pages, through a thought experiment, I will search for an answer having as backdrop the consolidated - although not necessarily consensual - framework of Ernesto Laclau's *On Populist Reason* (2005). Given the existing space constraints, I shall synecdochally critique the first speech of the President of the European Commission, Ursula von der Leyen (hereafter, UL)², before the European Parliament.

Fully embracing a *laclaudian* ontology, this otherwise narrow exercise - *vis-à-vis* the vast complexity of the European Union history and structure - is informed by the notion that discourses offer a “«meaningful» totality that transcends the distinction between the linguistic and the extra-linguistic” (Laclau, 1993), given that they are plentiful of “elements (...) [that] are over-determined (...) and saturated with surplus meaning” (Gaonkar, 2012), thus allowing one to retrieve significant pieces, which - once properly articulated - will satisfactory offer an accurate portrayal of the reality under scrutiny.

Even if Laclau's *oeuvre* is mainly dedicated to exploring the developments and possible pathways for counter-hegemonic movements, i.e. those moved by the wish to overturn the political circumstances they experience, this just adds a second layer of counter-intuitiveness to my essay. Altogether, this makes it more challenging, however it makes it even further promising *vis-à-vis* Laclau's work relevance for understanding populism as political logic.

² Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/president-elect-speech-original_en.pdf, accessed on May 26, 2020.

CONSTITUTING THE *EUROPEAN PEOPLE* PHASE 1: DEMARCATION FROM THE EXTERNAL OTHER

The 42 minute-long speech from UL before the European Parliament, in Strasbourg, on November 27, 2019, marked the *first day in the office* of the European Commission's new elected-president. Conventionally, this speech is held to present the priorities for the forthcoming term and the new European Commissioners. UL entirely lived up to the tradition.

Unsurprisingly, UL's speech dwelled upon the challenges for *Europe* and the *European people* (twice referred to as "European family" - pages 5 and 14), taking as granted the existence of an *European identity* marked *inter alia* by: the aspiration of peace; cultural, political and economic inclusive and democratic diversity; the defense of international multilateralism; the promotion of sustainable growth; the mastery of new technologies; and the unquestionable rule of law. Just as any other identitarian construction, this process is only possible through a considerable degree of abstraction, in which "vagueness and indeterminacy", and the activation of "rhetorical devices" are outstanding *sine qua non* conditions³ (Laclau, 2005: 67-69).

In line with that, the *European identity* - the constitution of the *European people*, if you will - relies on the "tension between the differential and the equivalential logics" (Laclau, *op. cit.*: 70). The former stands as a *negative* identity that underlines what is *not* considered acceptable as the part of the constitution of the *people* - also known as *constitutive exclusion* -, while the latter articulates its constitutive heterogeneous parts.

In the case of the former, difference is attained in a two-fold manner. On the one hand, UL considers those who weren't affiliated to the EU - particularly those to the East - to be "out in the cold" (page 5), hence unable to pursue "our European path" (page 9). This is accompanied by the "need to strengthen our external borders", since, even if "Europe will always provide shelter to those who are in need of international protection", one should not forget that some people "have no right to stay", so EU must "ensure" they "return home" (page 12) - never *deporting people* has been so politely phrased! On the other hand, and in my view more significantly, the differentiation *vis-à-vis* the external Other is completed through the exaltation of EU as a world vanguard on several domains:

³ From a *laclaudian* standpoint there is nothing pejorative in this, acknowledging it only brings us close to realizing that populism, as a political logic, "is the royal road to understanding something about the ontological constitution of the political as such." (Laclau, 2005: 67)

addressing climate change, enhancing the digitalization of work and economy, ensuring the rule of law in “every country”⁴, and on “great global issues” (pages 7, 9, 13, 14, respectively). Curiously enough, this differentiation is presented not as a vain urge for power, but rather as the response to a somewhat messianic call - “The world needs our leadership more than ever” (page 6); “We have the duty to act and the power to lead” (page 8) - or, as in the colonial past, to fulfil a self-proclaimed historical role of supremacy: “This is Europe’s vocation”; “And once again Europe is already leading the way” (pages 7 and 8, respectively).

As for the latter, attempting to constitute what Laclau designates as *equivalential chain*, UL appeals to the “European values”. There aren’t much explicit elements to actually define what these values stand for⁵, something to be expected from a *laclauadian* standpoint, given that the greater the heterogeneity, “the greater is the need for an emptier, thus more inclusive political subject to suture and articulate the unity amidst difference” (Gaonkar, *op. cit.*). This *emptiness drive* is all the more visible in the starting words of UL, as she defines what the European Union “has always meant”:

“It is not about parties or politics, rules or regulations, markets or currencies. It is ultimately – and above all else – about people and their aspirations. It is about people standing together. For their liberty, for their values, simply for a better future.” (page 4)

Altogether, these elements constitute the “totality” allowing for the “differential ensemble” that “has to be present in each act of signification” (Laclau, *op. cit.*: 67). In simpler terms, these are the necessary conditions for the EU to establish its *demos* and its borders - both empirically and normatively - *vis-à-vis* the exterior.

The last argument of this section - which could summarize all the former - relates to the erroneous overlap of Europe (the continent comprising 45 countries) and EU (the political structure with 27 member states). This overlap - which is clearly visible in UL’s

⁴ Although in the present speech UL is not totally clear about what is the precise of meaning of ensuring the global respect for the rule of law never hesitating to “take all necessary measures” (page 13), some of her following speeches shed light on the European Commission’s President ambition to constitute an army of the EU (DW, 2019), thereby converting the Union into a military superpower that is able to intervene in every part of the world, under the whatever justifications it deems appropriate - just like USA or NATO.

⁵ On two occasions they are associated with the “rule of law” (pages 7 and 13), on other two they are presented as “solidarity” (5 and 12), and on another as “responsibility” (12).

speech when she refers to the European Parliament as “the heart of this European democracy”, the place where “a fresh start for Europe” can be initiated (page 5) - allows an otherwise unexpected intersection of Laclau and Müller’s views (an author who clearly stands in the front line of the defense of the EU against its *populist* challengers).

According to the latter: “Populism requires a *pars pro toto* argument and a claim to exclusive representation, with both understood in a moral, as opposed to empirical, sense.” (Müller, *op. cit.*). In other words, what Müller (perhaps inadvertently) points out, is that the populist logic implies an arbitrary, rather than systematic *rationale*. Again, this allows a dialogue with the *laclaudian* equivalential logic, which - as I just pointed out - needs a high degree of emptiness to be attained.

In the case of the EU, this is unequivocally present in the intended and reiterated overlap of EU and Europe, for any empirical account is unapologetically left aside. Indeed, the extent to which this is done stretches even further, being visible in the ways the Union is open to negotiate its *totality*, particularly in the pathways for EU enlargement.

Insofar as this is now stands as a distant horizon, not too long ago, intense talks were held to have Turkey joining the EU. Curiously enough, Turkey is not only the illegitimate occupier of part of Cyprus - a EU member state (Wikipedia, s.d.) - , as it never had the political or cultural bounds to Europe of former colonial territories like, say, Morocco. However, the adherence of the latter was bluntly rejected for geographic reasons (Bretherton & Vogler, 2006), while the former, much weaker bounds and no substantially different geographical situation⁶ notwithstanding, has been very close to actually joining the Union.

The underlying arbitrariness of EU’s populist discourse becomes altogether more clear if one considers that territories as Reunion or Greenland (administrative extensions of France and Denmark, respectively, which stand on other parts of the world) are embraced as part of the *European people*. In this case, Müller’s “*pars pro toto*” becomes a “*toto pro pars*”, but the inversion of the author’s synecdoche only sheds brighter light

⁶ The geographical argument that Turkey has a part of its territory within “european borders” is all too flawed. Who dictates where the geographical “borders” of Europe are? For reasons of space this discussion is not possible here

on how, both in EU's discourse and *praxis*, moral reasoning overtly displaces the empirical.

CONSTITUTING THE *EUROPEAN PEOPLE* PHASE 2: EXPELLING THE INNER-OTHER

Be as it may, the aforementioned elements do not exhaust the pathways through which the *European identity* comes to be defined. The pursuit of the totality's constitution relies additionally - and more importantly - on the acknowledgement that the attainment of hegemony depends on the exclusion of something from within that very totality (Laclau, *op. cit.*: 68).

Reading UL's speech - and having it against the backdrop of History -, I argue that it is the EU's entrenchment in the neoliberal paradigm that stands as a (potential) "particular difference, [that] assumes the representation of an incommensurable totality" (Laclau, *op. cit.*: 68). As sequentially observed, the neoliberal logic is ubiquitous throughout the speech's 16 pages and, again, it is in the dialectic between equivalence and difference that hegemony arises.

First and foremost, market economy stands as the *nodal point* that explicitly brings together a series of domains (what Laclau calls *popular demands*). It is precisely through the marketization of these otherwise unmarketized domains that the constitution of a common framework (the *democratic demand*) emerges, providing the *people* an object to invest its affect (the lacanian *objet petit a*) - a *sine qua non* condition for the emergence of populism.

In UL's speech this takes places in the following manner: "open and fair trade" are considered "values"; climate change is addressed to enhance "competitiveness", through the transformation of the European Investment Bank into a "climate Bank"; technological advancement is driven by the ambition to stand as "competitive"; innovation is unsurprisingly justified by the need to surpass "our competitors"; "[q]uality jobs, equal opportunities, fair working conditions and inclusion" are contingent on the financial system; "sustainability" is - uncreatively! - presented as "competitive"; and the integration of immigrants is justified by being "in our interest" (pages 7 to 12). As in the examples provided by Laclau (*op. cit.*: 88), also in this case, the ontology (neoliberalism) clearly engulfs any ontic attachment to the rhetorically proclaimed prioritization of the people's well being: "(...) in Europe we start with the human being" (page 9).

In fact, if ever there were any doubts on the EU *ethos*, UL clarifies: “our single market, our single currency” are “what makes us strong” (page 11). This synthesis is particularly important, because this completes the advent of an *equivalential chain* in UL’s speech: she is precise about what the priorities are and through which institutions they are to be managed. In fact, this is even further specified when she praises the “flexibility” of the “Stability and Growth Pact” - something that is, actually, far from consensual (Wilkinson, 2019).

Secondly, as mentioned above, differentiation is just as important as equivalence. In this case the constitution of the *European identity* by the EU relies on the “differential cathexis” that stems from the “radical discontinuity between an object [market economy] and the one next to it [well being of the citizens]” (Laclau, *op. cit.*: 119)⁷.

While a superficial reading of UL’s words could draw the reader to think there is only equivalence and not differentiation within the EU hegemony - “(...) in the last years, we had to focus on the here-and-now, managing crises after emergency, fighting to keep our unity and solidarity intact” (page 5) - reality is actually more complex.

Recapping History, we will find threats of expulsion of Greece from the EU (Jones, 2015) and high-rank officials of the EU slamming Southern European countries for spending their money in “wines and money” (Lynch & Hopkin, 2018). In both cases, the underlying *rationale* was that these countries’ insistence on safeguarding part of its welfare systems was incompatible with the EU’s “single market” and “currency”.

These episodic events are anything but surprising. The neoliberal notion of market - a single one for the whole of the EU - is part of the Union’s official DNA since, at least, 1993, when the Maastricht Treaty entered into force. Considered as one of its “greatest achievements” (European Commission, s.d.), the notion of an unobstaculized market is a pre-condition for the adherence and permanence of any state.

For instance, the aftermath of the international financial crisis - during which EU had already denied support to Iceland (Busch & Molendowski, 2011) - irrevocably deteriorated the Union’s relations with the country, as the latter declined to accept the

⁷ Even if from a *laclaudian* angle this is not the strongest of arguments, I find it also significant that references to health, education, culture, poverty, decent wages, rights and freedoms, protection of nature (detached from climate change!), and democratic participation altogether in demarketized fashion account for no more than 2 of the 16 pages of the speech.

economic *diktats* of the former (BBC, 2013), eventually withdrawing its application for membership.

All things considered, the adherence to neoliberal thinking and *praxis* stands as a proxy for integrating EU's "totality". The reification of the differentiation from within is thus attained through the enforcement of market economy driven policies, absent of room for exploring alternative pathways. Interestingly, this is altogether more puzzling, given France and Germany's (arguably, EU leading powers) historical lean towards social-democratic approaches *vis-à-vis*, for example, their Atlantic preferential partner, the unstoppably neoliberal USA.

Wrapping up, it then becomes clear that the notion of *people* as hegemonic formation advanced by Laclau, in the case of the EU, relies on the submission to the "neoliberal Leviathan"⁸. To a large extent, that is the underlying meaning of EU's general insistence on the idea of economic "resilience" (Tocci, 2020) - present twice in UL's speech (both on page 11) -: member states are expected to comply with the neoliberal agenda, disregard the existing contingencies offered by circumstances at any given moment, otherwise they stop being welcome.

For all that has been said, the *European identity* stands as a true populist *empty signifier*: it entirely lives up to the need "to provide orientation and to secure consent", by offering a "condensed meaning" that is "partially fixed" (Gaonkar, *op cit*: 11), thus rendering it both vague and flexible enough to remain hegemonic, while, simultaneously, somewhat efficiently concealing the fact the actual backbone of the EU is its neoliberal agenda.

CONCLUSION

I have dedicated the first lines of the present essay to the establishment of a counter-intuitive - perhaps, to some, provocative - puzzle: can we call the EU populist? Before addressing the final remarks on the argument I have developed above, a clarification is in order: deeming the EU a structure which action and discourses are, to a large extent, driven by populism doesn't mean - in any possible manner - that those struggling against the EU are not populists *as well!*

⁸ A term coined by Callon & Latour (1981)

In fact, if I am to be consistent with the framework I have been making use of - Ernesto Laclau's *On Populist Reason* - I can but underline that, in the author's perspective, populism is inherent to the political. In other words, only in an "impossible world in which politics would have been entirely replaced by administration" could the trademarks of populism - imprecision and simplification - be totally absent (Laclau, *op cit*: 18). As I have pointed out above, this ontology clearly removes from populism the pejorative load it normally carries.

Once that is settled - and, above, empirically sustained - the present essay calls for a final reflection on the times we live:

As noted in UL's speech, the normative grounds of the EU - an *European identity* that brings all the European peoples together, the mission to spread democracy and peace throughout Europe and the world, etc. - are undoubtedly *prima facie* noble. However, the EU hegemony - which, as we have seen, stands as the hegemony of neoliberalism - has been and will continue to be unable to surpass the structural socio-economic inequalities within its member states, for neoliberalism essentially (although not exclusively) depends on it (Brown, 2015).

In my view, this means that the Europopulist insistence on the idea of constituting an *European identity* - as it is now, a shell for a ultra-neoliberal state - is instigating, rather than simmering down, the emergence of other populist forces, which narrative is based on racist and xenophobic standpoints. In other words, by attaching the *European identity* to the neoliberal domination, those at the head of the EU are paving the way for the rise of ethno-economic discourses and regressive traditionalist world views that endanger virtually all cultural, social, economic and political achievements accomplished over the last decades. One way or another - i.e., either by those xenophobic and elitist forces coming to power, or by those imposing the neoliberal dogmas curtailing democratic rights to preserve their hegemony in a technocratic way - the "monstrous offspring" (Brown, 2019) of neoliberalism seems to be at our doorstep.

All things considered, finding a democratic alternative for the peoples of Europe calls for a rupture of this hideous cycle. Paradoxical as it may sound, the first step might just be denouncing the populist nature of EU's discourse so that the *European identity* is released from the neoliberal load it has acquired over the last decades. Then, and probably only then, it will be clear that there is no contradiction between wanting a Europe of

justice, development and prosperity, and having strong bonds among the countries and the peoples of Europe.

Hence, the time has come to impersonate the *naïf* child in the tale of Hans Christian Andersen and unapologetically shout: “The emperor - European Union - wears no clothes!”.

REFERENCES

- Authors of Wikipedia (s.d.), List of United Nations Security Council resolutions concerning Cyprus. *Wikipedia*. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_United_Nations_Security_Council_resolutions_concerning_Cyprus, accessed on June 17, 2020;
- BBC (2013). Iceland and Faroe Islands make demands over EU fish sanction stance. *News*. Available at: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-23730424>, accessed on June 17, 2020;
- Bretherton, C. & Vogler, J. (2006). *The European Union as a Global Actor*. Routledge;
- Brown, W. (2015). *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books / Near Futures;
- Brown, W. (2019). *In the Ruins of Neoliberalism: The Rise of Antidemocratic Politics in the West*. Columbia University Press;
- Busch, M., & Molendowski, E. (2011). The Global Financial Crisis and the Problem of Iceland's Membership in the European Union, *Folia Oeconomica Stetinensia*, 10 (1): 110-119. DOI: [10.2478/v10031-011-0004-3](https://doi.org/10.2478/v10031-011-0004-3)
- Callon, M. & B. Latour (1981). ‘Unscrewing the big Leviathan: how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so. In Knorr-Cetina, K. & Cicourel, A. V. (eds.), *Advances in social theory and methodology: towards an integration of micro and macro sociologies*, 277–303. London: Routledge.
- De Vries, C. E. (2018). *Euroscepticism and the future of European integration*. Oxford University Press;
- DW (2019). Von der Leyen: 'Europe must learn the language of power'. *News*. Available at: <https://p.dw.com/p/3SiPO>, accessed on May 29, 2020;

- Elazar, D. (1996). From Statism to Federalism: A Paradigm Shift. *International Political Science Review / Revue Internationale De Science Politique*, 17(4), 417-429;
- European Commission (1993). Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. Available at: <https://ec.europa.eu/growth/single-market/>, accessed on June 17, 2020;
- Fukuyama, F. (2018). *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York: Farrar, Straus and Giroux;
- Gaonkar, D. P. (2012). The primacy of the political and the trope of the ‘People’ in Ernesto Laclau’s On Populist Reason. *Cultural Studies*, 26 (2-3): 185-206. DOI: 10.1080/09502386.2011.636187;
- Jones, E. (2015) The Euro: Irreversible or Conditional?. *Survival*, 57 (5): 29-46. DOI: 10.1080/00396338.2015.1090121
- Kioupiolis A. & Katsambekis G. (2018) Radical Left Populism from the Margins to the Mainstream: A Comparison of Syriza and Podemos. In: García Agustín Ó., Briziarelli M. (eds) *Podemos and the New Political Cycle*. Palgrave Macmillan, Cham;
- Laclau, E. (1993). Discourse. In Goodin, R. E. & Pettit, P. (eds). *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Oxford, Basil Blackwell.
- Laclau, E. (2005). *On Populist Reason*. London: Verso Books;
- Lynch, J., & Hopkin, J. (2018). Post-crisis political change in Western Europe. *Current History*, 117 (802): 315-320.
- Müller, J. (2016). *What is populism?*. University of Pennsylvania Press: Philadelphia;
- Norris, P. & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019;
- Palickova, A. (2019). Visegrad leaders claim victory in race for EU top jobs. *Euractiv*. Available at: <https://www.euractiv.com/section/eu-elections-2019/news/visegrad-leaders-claim-victory-in-race-for-eu-top-jobs/>, accessed on May 26, 2020;
- Rye, Lise. (2018). Norwegian Euroscepticism Revisited. The Gap Between Policy and Practice. *European Integration and New Anti-Europeanism III*.

- Schneider, C.J. (2019). Euroscepticism and government accountability in the European Union. *The Review of International Organizations*, 14: 217–238. DOI: 10.1007/s11558-019-09358-w;
- Tocci, N. (2020) Resilience and the role of the European Union in the world, *Contemporary Security Policy*, 41:2, 176-194, DOI: 10.1080/13523260.2019.1640342;
- Troitiño, D. R., Kerikmäe, T., & Chochia, A. (2020). Foreign Affairs of the European Union: How to Become an Independent and Dominant Power in the International. *The EU in the 21st Century: Challenges and Opportunities for the European Integration Process*, 209;
- Vieten, U. M. & Poynting, S. (2016). Contemporary Far-Right Racist Populism in Europe, *Journal of Intercultural Studies*, 37:6, 533-540, DOI: 10.1080/07256868.2016.1235099;
- Wilkinson, M. A. (2019). Authoritarian Liberalism in Europe: A Common Critique of Neoliberalism and Ordoliberalism. *Critical Sociology*, 45 (7-8): 1023-1034. DOI: 10.1177/0896920519837325